

Գրիգոր Բրուտեան

ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԻ ՈՐՈՇ ՀԱՐՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՆԱԽԱՀԱՅԿԵԱՆ ՕՐԱԾՈՅՑԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԸ

Շարքիս նախորդ յօդուածները վերաբերել են հայկական միջնադարեան եւ նախաքրիստոնէական տարբեր օրացոյցների, որոնք բոլորն էլ, իրենց հիմնադրման եւ կիրառութեան ժամանակով յաջորդում են Հայկ Նահապետի ասանդական գործունէութեանը: Արդ փորձենք տեսնել, թէ ինչ է մեզ հասել դրան նախորդող ժամանակների օրացոյցների մասին:

Արդի (հայ) տոմարագիտական գրականութեան մէջ օրացոյցը ընդհանրապէս քննութեան է առնուած միայն իբր ժամանակաշափութեան միջոց, ժամանակը չափելու գործիք: Եւ, բնականաբար, օրացոյցի կառուցուածքն էլ քննուել է գերազանցապէս ա՛յդ տեսանկիւնից:

Օրացոյցի քննութիւնները վերաբերել են հիմնականում օրացոյցի ժամանակային կառուցուածքին, օրացուցային միաւորների տեւողութիւններին, դրանց ներդաշնակեցմանը իրար եւ բնական ժամանակահատուածների տեւողութիւնների հետ եւն:

Մեշուշտ, անժխտելի է, որ օրացոյցը ժամանակի տեւական հատուածները չափելու կոչուած ինքնատիպ գործիք է, բայց՝ ո՛չ միայն այդքանը: Օրացոյցը նաեւ (նախ եւ առաջ) հաւատի, կրօնի հետ կապուած երեւոյթ է, բաղկացուցիչ մասն է կրօնի: Կոչուած է նախ եւ առաջ կրօնական պէտքեր հոգալու: Եւ անկասկած, հարկ է օրացոյցը, դրա կառուցուածքը քննելուց, այն դիտել նաեւ ա՛յդ տեսանկիւնից:

Հայոց օրացոյցներին վերաբերող այդպիսի քննութիւն տակաւին արուած չէ (գոնէ ինձ յայտնի չէ): Միակ նման փորձը (որ յայտնի է ինձ) ներկայացուած է իբրեւ վերջնական եզրակացութիւն, առանց համապատասխան տոմարագիտական քննութեան¹:

Այստեղ կը փորձենք մեզ հասած վառապան տուեալների հիման վրայ քննութեան առնել Հայոց Հայկեան եւ Նախահայկեան օրացոյցների կառուցուածքը, դիտելով դրանք նախ եւ առաջ, որպէս կրօնի, հաւատքի, աշխարհայեացքի հետ կապուած իրողութիւններ:

¹ Տե՛ս Ա. Շահնազարեան, է Արար. «Առազաստ», Երևան, 1992, էջ 9-11:

Նախքան քննությունն սկսելը ճշդենք, թե ինչ ենք հասկանում Հայկեան օրացոյց եւ Նախահայկեան օրացոյց անունների տակ: Հայկեան օրացոյց անունով կը կոչենք Հայկ նահապետի անուան հետ կապուած օրացոյցը, որի ամիսները (ըստ աւանդութեան) կոչուել են Հայկի զաւակների անուններով եւ հիմնումն էլ վերագրուել է հէնց Հայկին: Բնականաբար, սրան նախորդած օրացոյցն էլ կ'անուանենք Նախահայկեան:

Գայով նրան, թե ինչպէս են իրար յարաբերում Հայոց Հայկեան, Նախահայկեան եւ Բուն օրացոյցները, կը փորձենք պարզել առաջին երկուսի կառուցուածքը հասկանալուց յետոյ յօդուածիս երրորդ հատուածում:

Արդ փորձենք հասկանալ Հայոց հնագոյն օրացոյցների կառուցուածքը:

ա. Հայկի զաւակները

Ինչպէս քաջ յայտնի է, միջնադարեան աղբիւրներով մեզ է հասել Հայոց օրացոյցի աւանդական կառուցուածքը. $12 \times 30 + 5 = 365$ օր, այսինքն, 12 ամիս 30 -ական օրով եւ վերջում էլ 5 յաւելեալ օրեր. բոլորը միասին՝ 365 օր: Հայկական օրացոյցի այսպիսի կառուցուածքը երբեւէ չի վիճարկուել: Կառուցուածքին ինչ-որ կերպ աղերսուող միակ տարակարծութիւնը վերաբերել է նրան, թե այս կառուցուածքով օրացոյցը ինչ որ կերպ կայունացուե՞լ է նահանջի օր մուծելու միջոցով, թե՞ ոչ: Նաեւ, մեզ չի աւանդուել ոեւէ վկայութիւն, որ վերեբերէր այս օրացոյցի կառուցուածքում երբեւէ փոփոխութիւններ կատարուած լինելուն:

Այդուհանդերձ, մեզ հասած, բոլորիս քաջ յայտնի մատենագրական տեղեկութիւնների մէջ կան այնպիսիք, որոնք անուղղակիօրէն, բայց հաստատապէս վկայում են, որ հայկական օրացոյցը նախապէս ունեցել է մեզ աւանդուածից բոլորովին տարբեր կառուցուածք:

Ի՞նչ տուեալներ մենք ունենք այս օրացոյցի կառուցուածքին վերաբերող: Միջնադարեան մի շարք հեղինակներ պատմում են, որ Հայոց օրացոյցի ամիսները կոչուել են Հայկ Նահապետի զաւակների անուններով: Այսպէս են վկայում Սնանիա Շիրակունի (Շիրակացին), Յովհաննէս Սարկաւազը, Յովհաննէս Վանականը, Գրիգոր Տաթեւացին եւ այլոք²:

Առաջին հայեացքից թուում է, թե ամեն ինչ պարզ է ու մեկին, եւ այստեղ նոր ոչինչ չկայ: Սակայն պարզւում է, որ այս «անմեղ» եւ

² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ Տոմար, Երեւան, 1940, էջ 76-77, Ա. Արրահամեան, Յովհաննէս Իմաստասէրի Մատենագրութիւնը, Երեւան, 1956, էջ 224, Լ. Խաչիկեան, Յաղագս Տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ, Մատենադարանի գիտ. ճիւղերի ժողովածու, քիւ 1, 1941, էջ 160, Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք Հարցմանց, Կատանդնուայօլիս 1729, էջ 200:

յաճախ մերժելի դիտումած պատմությունները բաւական կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում Հայոց հնաւանդ օրացոյցի նախնական կառուցումօք մասին:

Ըստ Ա. Շիրակունու, «...Հայկ ոմն անուն աղեղնաւոր հսկայ՝ յազգէ Յարեթի որդւոյ Նոյի, եկեալ ի Բաբելոնէ՝ տիրեաց Հայոց, ... Նոյնպէս որդւոց եւ դստերաց իւրոց եղ անուանս, զոր առեալ Հայոց պանուանս ուստերաց եւ դստերաց նորա եղին ի վերայ ամսոցդ՝ վասն մեծարանաց հօրն եւ պաւակացն. եւ են այսոքիկ: Նաւասարդի. Հոռի. Սահմի. եւ Մահեկի. Արեգ եւ Մարբրի դստերք էին Հայկին: Տրէ. Բաղոց. Արաց. եւ Հրոտից, որդիք էին Հայկին: Իսկ Մարգաց եւ Հարաւանց, զոր այժմ Ահկի կոչեն, այս ի գործոց անուանուեցան, զի ընդ այն ժամանակս ամառնային էին սոքա³»: Շիրակացու այս տեղին բազմաթիւ ուսումնասիրողների կողմից բազմիցս վկայաբերուել է տարբեր աղբյուրներով, բայց ուշադրութեան չի արժանացել մի «տարօրինակ» մանրութիւն: Այստեղ «տարօրինակն այն է, որ տարուայ 12 ամիսներից միայն 10-ն են կոչուած Հայկի պաւակների անուններով, իսկ միւս 2-ը անուանուել են «ի գործոց»: Նոյնն է վկայում եւ Յովհաննէս Սարկաւազը: Ըստ այս հեղինակի էլ, Հայոց ամիսները կոչուել են Հայկի պաւակների անուններով. միայն թէ Սարկաւազ վարդապետը ոչինչ չի ասում նրանց թուերի մասին:

Աւելի լրիւ են Յովհաննէս Վանական վարդապետի տեղեկութիւնները. «Իսկ Հայոցս է ի վերայ որդոց Հայկին, ըստ տասն ծննդոցն, հինգ արու՝ Նաւասարդն, Հոռի, Սահմի, երեք դուստր՝ Մարի եւ այլն, եւ երկու ի վերայ եղանակացդ...⁴»: Յովհաննէս Վանականը ուղղակի նշում է, որ Հայկի պաւակները միայն 10-ն են, եւ երկու ամիս էլ անուանակոչուել են «ի վերայ եղանակացդ»:

Նախ նշենք, որ Ա. Շիրակունու եւ Յ. Վանականի աղբիւրներն այս հարցում իրարից տարբեր են եղել: Իրօք. Շիրակունին նշում է Հայկի 6 դուստր եւ 4 որդի, իսկ Վանականը նշում է, թէ եղել է 5 որդի եւ 3 դուստր: Յովհ. Վանականի թուերից ոչ մէկն էլ չի համընկնում Շիրակացու տուած թուերին: Բացի այդ, այստեղ կայ նաեւ անյայտ աղաւաղում: Այսպէս. Վանական վարդապետը նախ նշում է, թէ Հայկի պաւակները 10-ն են, ապա տալիս է 5 որդի եւ 3 դուստր, որ անում է միայն $5 + 3 = 8$ պաւակ: Հնարաւոր է, որ այս 5-ը նախապէս եղած լինի 7 (Է-Ե գրչական շփոթութիւն, որ շատ հաւանական է): 5-ի տեղ 7 (Է) կարդալու դէպքում իրօք, պաւակների թիւը կը դառնայ 10: Եթէ ընդունենք այս ուղղութիւն, Վանական վարդապետի մօտ կը դառնայ 7 որդի եւ 3 դուստր: Այսպէս, թէ անպէս, Վանականի տուած՝ Հայկի որդիների եւ դուստրների թուերը (սխալ, թէ ուղղեալ) չեն համընկնում Շիրակունու տուած թուերին:

³ Աճաճիա Շիրակունի. Գշ. աշխ., էջ 76-77:

⁴ Լ. Խաչիկեան. Գշ. աշխ. էջ 180:

Տարբեր են անել այս երկու հեղինակների տուած անունները Հայկի ուստրերի եւ դուստրերի համար: Ըստ Եիրակունու, Հայկի որդիներն են Տրէ, Քաղոց, Արաց եւ Հրոտից (4, 5, 6-րդ եւ 12-րդ), իսկ վանականը Հայկի որդիներ է համարում Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի (1, 2, 3-րդ): Դուստրերի համար էլ Եիրակունին նշում է Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի, Մեհեկի, Արեգ, Մարերի (1, 2, 3, 7, 8, 10-րդ), մինչդեռ վանականը նշում է դուստրերից միայն մէկին՝ Մարերի (10-րդ):

Բնական է, եթէ այս երկու հեղինակները միեւնոյն աղբիւրից օգտուած լինէին: Նրանց գրածներն իրարից այսքան շատ չէին տարբերուի: Սյնպէս որ, կարող ենք իրաւամբ համարել, որ այս հարցում ունենք երկու իրարից անկախ աղբիւրներ:

Սմենայն հաւանականութեամբ, Յովհ. վանականի տեղեկութիւնների հետ նոյն աղբիւրից են սկիզբ առնում նաեւ Գրիգոր Տաթեւացու յայտնած տեղեկութիւններն այս մասին: Ըստ Տաթեւացու էլ Հայկի պաւակները 10-ն են. 7 որդի եւ 3 դուստր, ընդ որում, որդիներն են Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի եւ այլն (բոլորին չի նշում, սակայն ամբողջ գրածից երեւում է, որ պիտի լինեն 1-ից 7-րդը), իսկ դուստրերն են Արեգի, Սիկի, Մարերի (8, 9, 10-րդ): Եւ վերջին երկու ամսն էլ (11, 12-րդ)՝ ի վերայ եղանակաց⁵:

Ընդհանուրը այս երկու տարբեր աղբիւրների տուեալներում այն է, որ ըստ երկուսի էլ Հայկի պաւակների թիւը 10 է եւ ըստ երկուսի էլ ամիսներից երկուսը անուանակոչուել են այլ կերպ (ի գործոց, կամ ի վերայ եղանակաց): Ընդհանուր է նաեւ Մարերի ամսուայ սեռը այս երկու աղբիւրներում էլ: Ըստ երկուսի էլ, Մարերի ամիսը Հայկի դուստրն է:

Սյնպիսով, կասկածից դուրս է մնում միայն Հայկի պաւակների ընդհանուր թիւը՝ 10: Իսկ, թէ քանիսը եւ որոնք են նրա որդիները եւ որոնք՝ դուստրերը, այս աղբիւրների տուեալներով որոշել անկարելի է: Որդիներ/դուստրեր յարաբերութիւնը մի դէպքում 4:6 է (Եիրակունի), միւս դէպքում՝ 7:3 (վանական, Տաթեւացի):

⁵ Գրիգոր Տաթեւացի, Եջ. աշխ., Էջ 200: Նկատենք, որ ի տարբերութիւն «Հարցմանց գրքի», «Քարոզութեան գրքի» Զմեռան հատորում Տաթեւացին տալիս է այսպէս. «Այսպէս եւ ամսիք Հայոց է՝ կոչեցեալ ի վերայ Հայկին ծննդոց. է(7): Զորսն արու. Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի. Տրէ: Եւ այլ երեքն դուստր. Արեգի, Սիկի, Մարերի: Եւ Բ(2) ամիսն ի վերայ եղանակացդ է. Մարգաց եւ Հրոտից» (Գրքի Քարոզութեան, որ կոչի Զմեռան հատոր, Կոտանդնուցոյիս, 1740, էջ 12): Այստեղ, թերևս, առկայ է աղաւաղում: Հեղինակը թուարկում է միայն 7 ամիս Հայկի գարմից եւ 2 ամիս էլ՝ ի վերայ եղանակացդ: Ընդամենը լինում է 8 ամիս, եւ 3 ամիս պակաս է. որ 12-ը լրանայ: Հաւանական է, այստեղ շարադրանքից որոշ եստուած դուրս է մնացել: 7-ը Հայկի ոչ թէ բոլոր գաւակների թիւն է, այլ միայն որդիների (ըստ Գո. Տաթեւացու): Եւ բոոք, որդիների անունները թուարկուած են Նաւասարդից Տրէ (1-ից 4-րդ), ապա քաց եւ թողնուած 5, 6, 7-րդ ամիսները (Քաղոց, Արաց, Մեհեկի) եւ առաջ դուստրերի անունների թուարկումը առում է 8-րդից 10-րդ (Արեգի, Սիկի, Մարերի): Ուրեմն, եթէ այս աղաւաղումը շտկենք (ոաց թողնուած 3 ամիսները կցենք որդիների շարքին), կը լինի էլի 10 գաւակ. 7 որդի եւ 3 դուստր, որ լրիւ ներդաշնակ է «Հարցմանց գրքում» նոյն հեղինակի տուած պատկերին:

Այս հարցը պարզելու համար դիմենք Հայկի մասին ամենից շատ եւ մանրամասն պատմող հեղինակներին, որ են Մովսէս Խորենացին եւ Սեբէոսի «Պատմութեան» Անանուն սկզբնաւորողը:

Խորենացին (գոնէ մեզ հաւած տարբերակով) ոչ մի տեղ չի նշում Հայկի պաւակների քանակը: Բայց Հայկի որդիներից յիշատակում է միայն երեքին՝ Արամանեակին, Խոռին եւ Մանաւապին: «Իսկ նորա (Արամանեակ) - Գ. Բ.) թողեալ պերկուս յեղբարց իւրոց պտոռ եւ վՄանաւապ ամենայն աղիւի իւրեանց...»⁶: Մի այլ տեղ էլ Խորենացին դարձեալ ակնարկում է Հայկի որդոց քանակի մասին, բայց աւելի անորոշ. «Եւ տեսեալ Հայկին... կարգէ վՄարամանեակ երկու եղբարք ընդ աջմէ եւ վԿադմոս եւ վայլս երկու յորդոց իւրոց ի ճախմէ» (Խոր., Ա. ԺԱ. էջ 38): Այս հատուածից էլ կարող է ստացուել Հայկի որդիների թիւը 5 (3-ը աջից եւ 2-ը Կադմոսի հետ՝ ճախից): Սակայն այս տեղին այնքան էլ յստակ չէ: Տարօրինակ է, որ ճախ թելում Կադմոսը, որ Հայկի թոռն է, նշուում է յանուանէ, մինչդեռ նրա հետ նոյն թելում կարգուած Հայկի երկու որդիները չեն նշուում: Հնարաւոր է, այստեղ որդի բառը կիրառուած է ոչ սովորական, ուղղակի իմաստով (այլ գուցէ իբր թոռ, կամ պարզապէս իբր պարմ), եւ կամ շարադրանքում տեղ է գտել ինչ որ աղաւաղում: Ամեն դէպքում, Խորենացու մօտ Հայկի երեք որդիները իրենց անուններով ստոյգ յայտնի են, իսկ դրանից աւելին թէական է:

Խորենացու յայտնածները մեծապէս լրացնում է Սեբէոսի Անանունը: Այս հեղինակն էլ տեղեկութիւն է յայտնում Հայկի դուստրերի մասին: Թէպէտ նա ոչ մէկին (դուստրերից) յանուանէ չի նշում, սակայն երկու անգամ յստակ յայտնում է Հայկի դուստրերի թիւը՝ 7: «Անոն Հայկն վՄարամանեակ եւ վԿադմոս զորդի իւր եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւթանեցունց դստերաց իւրոց...»⁷ (ընդգծումը - Գ. Բ.): «Եւ եղ եւ յետ մահուանն Հայկայ առ Արամանեակ զորդիս իւր եւ զդստերս իւր եւ վարս նոցա, եւ վքորս եւթանեսին եւ վարս նոցա, զուստերս եւ զդուստերս նոցա...»⁸ (ընդգծ. Գ. Բ.):

Մէքբերուած երկու հատուածներում էլ Անանունը շատ յստակ նշում է, որ Հայկի դուստրերը (Արամանեակի քոյրերը) 7-ն են: Այս 7-ը շատ լաւ ներդաշնակում է Խորենացու տառած՝ Հայկի որդիների 3 թուի հետ (ուշագրաւ է, որ երկուսն էլ նոյն՝ Մարաբասեան աղբիւրն են վկայակոչում): 3 որդի եւ 7 դուստր միասին լինում են 10 պաւակ, ճիշդ այն, ինչ տալիս են Անանիա Շիրակունին, Յովհաննէս Վանականը եւ Գրիգոր Տաթեւացին: Այս կերպով կարելի է Հայկի պաւակների թուերը այս հինգ հեղինակների մօտ համարել իրար համաձայնեցուած. 3 որդի եւ 7 դուստր, բոլորը միասին՝ 10 պաւակ:

Այս 3/7 յարաբերութիւնը առկայ է նաեւ Յ. Վանականի եւ Գր. Տաթեւացու յայտնածներում, միայն թէ այս հեղինակները տալիս են

⁶ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Ա, գլ. ԺԲ, էջ 38:

⁷ Պատմութիւն Սեբէոսի, ՀՍՍՀ ԳԱ երատ., Երեւան, 1979, էջ 49:

⁸ ԱՌԴ, էջ 50:

ըստ սեռերի հակառակ յարաբերությունը՝ 7/3 (ղուստր/որդի): Սակայն տեղին է նկատել, որ թէպէտ վանականի թուարկման մէջ Հայկի որդիների թիւը նշուած է 5 (որ գուցէ ուղղելի լինի՝ 7), սակայն շարադրանքում նա նշում է միայն 3 որդի (ամիս)՝ Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի, որով կարելի է մտածել, թէ նրա օգտագործած աղբիւրում փոխս են գցուած եղել Հայկի որդիների եւ դուստրերի թուերը (բայց ոչ անունները):

Գուցէ կարելի է ենթադրել նաեւ, որ Ա. Շիրակացու տուած 4/6 (որդի/ղուստր) յարաբերութեան մէջ եւս կարող էր 4-ի փոխարէն 3 եղած լինել (Գ-Դ շփոթութիւն):

Հայկի որդիների եւ դուստրերի թուերը ճշդելիս առաւել արժանահաւատ (կարելոր) են առաւել հին աղբիւրները, որ են Խորենացին, (Սեբէոսի) Սնանունը, թէպէտ այս Սնանունի ժամանակի հարցը այնքան էլ յստակ չէ, ու նաեւ Շիրակացին: Այս հեղինակներից առաջին երկուսը Հայկի եւ նրա պարմերի մասին ամենածաւալուն տեղեկութիւն յայտնողներն են ու նրանց տուած տեղեկութիւնները ե՛ւ ինքնահամաձայնեցուած են, ե՛ւ էլ լաւ ներդաշնակում են այս խնդրին աղերսուող այլ տուեալներին:

Այսպիսով, այս հինգ հեղինակների տուեալների համադրմամբ բաւական մեծ յունալիութեամբ ստանում ենք, որ Հայկի պաւակները եղել են 10-ը, որից 3-ը՝ որդի եւ 7-ը՝ դուստր: Սշենք, որ բնաւ պէտք չէ այս թուերին վերաբերուել այնպէս, ինչպէս այսօրուայ մեր կենցաղն արտայայտող թուերին ենք վերաբերում: Չմոռանանք, որ Հայկը կանոնականացուած կերպար է (Արարիչ, Հայր Աստուած)⁹ եւ ըստ այդմ, անպայման պիտի կանոնականացուած-որոշուած լինեն նաեւ նրան (նրա ընտանիքին, պաւակներին եւ այլ բաներին) վերաբերող թուերը: Այնպէս որ, այս թուերն ունեն ոչ այնքան ստոյգ պատմական անձի ընտանիքը նկարագրելու, որքան որ այդ սրբացուած-կանոնականացուած կարեւորագոյն կերպարը լրացնելու, ամբողջացնելու իմաստ:

Տեղին է աստ նկատել նաեւ, որ Հայկի որդիների համար մեր գտած 3 թիւը նաեւ շատ բնական ու տրամաբանական է, եթէ նկատի առնենք, թէ ինչ կերպար է Հայկը եղել: Իրօք, ինչպէս ժամանակին ցոյց է տրուել¹⁰, Հայկը եղել է նշանակը, զուգահեռը Հայր Աստուծոյ, Արարչի, գերագոյն թագաւորի: Եւ Հայկի երեք որդի ունենալը լրիւ զուգահեռ է հայկական (եւ ոչ միայն հայկական) հրաշապատում հէքեաթների՝ համարեա կանոնականացուած դրուածքին, ըստ որի թագաւորը ունենում է անպայման 3 որդի, որոնցից ամենափոքրն էլ հէնց լինում է փրկութիւնը բերողը: Այս պատկերացումը, ըստ որի թագաւորի որդիների թիւը անպայման 3 է, ընդհանուր է շատ ազգերի

⁹ Այս մասին տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Հայոց օրացոյցն ու երկնային լուսատուները, «Էջմիածին», 1995 թ., Ա, էջ 47-60:

¹⁰ Անդ:

մօտ եւ գալիս է շատ վաղուց: Աւանդական պատմութեան այս նոյն՝ կանոնականացուած դրուածքը կարելի է տեսնել Հայերի հարեւան եւ ոչ հարեւան, մօտ ու հեռու ապրող շատ ազգերի մշակոյթում (Յոյներ, Սկիւթներ, Կովկասեան ժողովուրդներ եւ այլոք):

Ըստ այս՝ շատ ընդհանուր պատկերացման, Հայկի որդիների 3 լինելը աւելի քան բնական է: Այս նոյնը՝ 3 որդի ունենալը առկայ է նաեւ Սասնայ Օտեր դիցաւէպում: Այստեղ էլ Սասնայ Տան հիմնադիր Սանասարը (որ փաստօրէն բոլորի հայրն է) ունենում է 3 որդի՝ Վերգո, Օհան եւ Մհեր, որոնցից փոքրը՝ Մհերը, դառնում է փրկարար, շարունակում է հօր գործը, թագաւորում Սասունում եւ ժառանգորդներունդ տալիս: Իսկ Մհերի (Սոխի Մհերի) հայր Սանասարը (ըստ տունեալ առնչութեան) իրօք փութահեռն է Հօր, Թագաւորի: Նա հայրն է Սասնայ Տան, այսինքն, Հայր է Ջոջանց տան բոլոր աւագ ու կրտսեր անդամների համար: Սանասարը նաեւ ուղղակի կապ ունի Հայկի հետ: Այսպէս. Սանասարը մէկն է (աւագը, գլխաւորը) երկուորեակ եղբայրներից: Երկուորեակներն էլ երկնքում ներկայացուած են մի մեծ ու պայծառ համաստեղութեամբ, որ Կենդանաշրջանի մաս է: Եւ, ինչպէս յայտնի է, Երկուորեակներ (Երկաւորք) կենդանակերպն էլ երկնքում կից է Հայկն աստեղատանը, գտնուում է Հայկի վերեւում (դէպի հիւսիս, հիւսիս-արեւելք):

Հայկի 3 որդի ունենալուն համահնչուն է եւ այն, որ Հայկն աստեղատան մէջտեղի 3 պայծառ աստղերը, որ շարուած են մի գծի վրայ (գօտին) Հայոց մօտ, ի թիւս այլ անունների, յայտնի են նաեւ «երեք թագաւոր» անունով, որ կարող է նշանակել նաեւ թագաւորի 3 որդիները, 3 արքայազները¹¹:

Ինչ վերաբերում է Հայկի դուստրերի 7 թուին, անշուշտ, սա եւս պատահական չէ: Նախ յիշենք, որ 7 թիւը ընդհանրապէս կապուած է Հայկի (Հայր Սատուծոյ) հետ¹²: Հայկն աստեղատունը պարունակում է հէնց 7 պայծառ աստղեր: Բացի այդ, Հայկն (Orion) աստեղատան կերպաւորած Օրիոն յունական հերոսը (ըստ տարբեր պատմութիւնների) կապ ունի համանուն աստեղատան մօտ գտնուող Բոլլը

¹¹ Առանձին եւ մեծ հարց է, թէ ինչո՞ւ Հայկի (թագաւորի) որդիների թիւը եւեթ 3 է: Դրան այստեղ չենք անդրադառնալ, քանի որ դա շատ է դուրս այս բնութեան ճիշդից: Միայն նկատենք, որ այս 3 թիւը որդիների եամար բնաւ պատահական չէ: Իսկ պայտւմ է պաշտամունքից եւ հաւատքից վերաբերող շատ այլ դրսեւորումների եւս: Դրանցից, թերեւս, ամենացայտունը 3 թուի կապն է Յիսուսի եւս, որ ըստ անտարանական պատմութեան, մկրտուեց, սկսաւ գործել 30 տարեկանում, գործեց մինչեւ խաչելութիւնը 3 տարի, 33 տարեկանում խաչուեց, մատնութեան գինն էլ 30 արծաթ էր, հոգին տալուց առաջ էլ 3 ժամ Արեւը խաւարեց, 9-րդ (3 × 3) ժամին հոգին աւանդեց, 9 որ մնաց թաղուած եւ 9-րդ օրը յարութիւն առաւ: Կարելի է սրանց կցել եւ այն, որ Արքաիմարց մինչեւ Յրոսու 3×14 սերունդ է (ու եւեւ այն, որ Յիսուսի անունն էլ հայերեւում Յ տառով է սկսւում, իսկ Յ տառի բօւային արժեքն է 300 եւ տառի գծապատկերն էլ համընկնում է 9 բուանշանին): Այս ընդմիջումով Ե ՅԻՎԱԼՈՒՈՒ (1496 չեք, զի իր կրած խորհուրդներով Յիսուսն էլ մոյնանում է թագաւորի (Հօր) փառք օրդու (3-րդ օրդու) եւս, որ ընթում է փրկութիւնը:

¹² Տե՛ս Գր. Բրուտեան, մշ. աշխ. էջ 57:

(Pleiades) աստղախմբի հետ: Իսկ այս վերջինս, իր հերթին, ընկալուած է եղել իբր մի խումբ՝ բաղկացած հէնց 7 քոյրերից (Թէպէտ՝ ո՛չ Հայկի դուստրերից), որոնց իբր հետապնդել է որսորդ Օրիոնը (Հայկը): Եւ Բոլլքն էլ, ինչպէս նշուեց, Հայկն աստեղատանը մօտ է, մի փոքր դրանից դէպի հիւսիս-արեւմուտք, Յուլ կենդանակերպի մէջ: Ի դէպ, հնում 7 քոյրեր են համարուել նաեւ Բոլլքի եւ Հայկի միջեւ գտնուող Հիադներ (Hyades) աստղախումբը: Թէպէտ նոր շրջանում այստեղ նշել են վեց, կամ հինգ (կամ աւելի պակաս) աստղ, սակայն հնագոյն շրջանում սրանք էլ համարուել են 7 աստղ - 7 քոյրեր¹³: Բոլլքի 7 աստղերի պէս սրանք էլ համարուել են տիտան Ստլասի դուստրերը:

Տեսնում ենք, որ երկնքի քաղտէպի վրայ եւս, Հայկին կից ունենք հէնց 7 քոյրեր (դեռ նոյնիսկ՝ ոչ թէ մէկ, այլ երկու խումբ): Եւ սա էլ իր հերթին, ներդաշնակ է Հայկի 7 դուստր ունենալուն:

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայկի պաւակաների թուի, ըստ սեռերի դրանց յարաբերութեան մասին մեր գտած պատկերը լիովին ներդաշնակ է երկնքի քարտէպի վրայ արտայայտուած իրողութիւններին ու նաեւ ժողովրդական հնագոյն պատկերացումներին, որով կարող ենք լիովին արժանահաւատ համարել Հայկի որդիների եւ դուստրերի 3:7 թուերը:

Հայկի պաւականերին վերաբերող հարցերն, անշուշտ, այսքանով չեն սահմանափակուում: Յաջորդ բնական հարցն է, թէ օրացոյցի ամիսներից որո՞նք են համապատասխանել Հայկի որդիներին եւ որո՞նք՝ դուստրերին: Ինչպէս տեսանք, միջնադարեան աղբիւրների տուեալներն այս մասին իրարամերժ են: Այլ ուղղակի տուեալներ այս մասին չունենք: Ուրեմն, այս հարցին կարելի փորձել պատասխանել միայն կողմնակի դատողութիւններով: Հիմք ընդունելով Հայկի 3 որդիների անունները, որ մեզ է աւանդել Խորենացին, կարելի է կատարել ամսանունների հետ դրանց նոյնացման այսպիսի փորձ:

Քանի որ Հայկի (Հայր Սստծու) որդին արեգակնային աստուած է¹⁴, ապա պիտի սպասել, որ Հայկի երեք որդիներն էլ խորհրդանշեն Արեւի երեք տարբեր դիրքերը. այն է՝ արեւածագին (ծագող, ծնունդ Արեգակ), միջօրէին (այրող, հուր Արեգակ), եւ մայրամուտին (մեռնող Արեգակ, Լուսին): Այսինքն, պիտի Հայկի երեք որդիները համապատասխանեն այս «երեք Արեգակներին»: Տարիքային առումով մեծ որդին պիտի լինի մայր մտնող Արեւը, միջնեկը՝ միջօրէի Արեւը, իսկ կրտսերը՝ ծագող Արեւը:

Խորենացու մօտ Արամանեակը յիշատակուում է միւս երկու որդիներից առանձին (ինչպէս որ հէքեաթներում է կրտսեր որդին առանձնանում-ջոկուում աւագ ու միջնեկ որդիներից): Իսկ միւս երկու որդիները յիշուում են հոռո, Մանաւազ կարգով: Ուրեմն, կարող ենք

¹³ Richard Hinckly Allen, *Star Names and Their Meanings*, New York, London, Leipzig, Paris, 1899 / p. 387/:

¹⁴ Այս մասին տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց Տոմարի որոշ հարցերի մասի՞. Հի՞ Լայոց գլխաւոր տօնը, «Էջմիածին», 1995, Ժ-ԺԲ, էջ 130-153:

մտածել, որ Հայկի որդիներն էլ ըստ աւագութեան կարգի լինեն (մեծից փոքր) Մանաւազ, Խոռ, Արամանեակ: Ըստ այսմ, Մանաւազը պիտի համապատասխանի մայր մտնող Արեւին, պիտի կապուած լինի Արեւի մեռնելու, թաղուելու, Անդրաշխարհում լինելու գաղափարին: Եւ իրօք, Մանաւազ անունը (որ կապուած է, կամ նոյնական է Մենուաս անուան հետ), աղերսում է փոքրասիական Մեն լուսնային աստծու անուանը: Իսկ Լուսինն էլ, գիտենք, որ կապուած է Անդրաշխարհի հետ: Փաստօրէն, Լուսինը հէնց Անդրաշխարհի Արեւն է, այսինքն՝ Արեւը, որ գտնւում է Անդրաշխարհում: Այսինքն, Մանաւազ անունը «Լուսին» իմաստի հետ կապուած լինելը նշանակում է, որ Մանաւազը Հայկի աւագ որդին է, զուգահեռը, նշանակը մայր մտնող Արեւի: Ի դէպ, սրան համահնչուն է եւ սկանդինաւեան Mani լուսնային աստուածը, որ Արեւի եղբայրն է:

Հայկի միջնեկ որդին, ըստ այս պատկերացման, պիտի լինի Խոռը: Աս էլ պիտի կապուած լինի միջօրէի Արեւի, այրող, փայլող, կիզող Արեւի հետ: Հր. Աճառեանը Խոռ անուան ծագումը տալիս է անյայտ¹⁵, սակայն սրան շատ մօտ Խորէն անունը, ըստ նոյն հեղինակի ստուգաբանում է, իբր պարսկական փոխառութիւն, կապւում քժ «Արեգակ» արմատից¹⁶: Կարելի է սրան կցել նաեւ հայ. Խար «այրել, դաղել» արմատը, որի միւս ձեւն է Խոր¹⁷: Իմաստի առումով սա լրիւ համապատասխանում է միջօրէի այրող, կիզող Խորովող Արեւին: Այնպէս որ, Խոռը իր անունով շատ յարմար է միջօրէի Արեւ լինելուն, որով եւ՝ Հայկի միջնեկ որդուն:

Զանի որ 3 որդիներից 2-ը արդէն նոյնացրինք, բնականաբար, կրտսեր որդին էլ պիտի լինի Արամանեակը (Արամենակը): Այս անունը ստուգաբանուած չէ, բայց սրա հետ կապուած անցքերը վկայում են, որ իրօք, Արամանեակը Հայկի կրտսեր որդին է: Այսպէս, ըստ աւանդութեան, Հայկը իր ժառանգութիւնը (իշխանութիւնը) թողեց Արամանեակին, իսկ սրան զուգահեռ՝ հէքեաթներում (նաեւ՝ դիցավէպում) հէնց կրտսեր որդին է, որ ժառանգում է հօր գահը¹⁸: Բացի այդ, Հայկի պաշտամունքը եւ տօնը (Նաւասարդը) կապուած է եղել հէնց առաւօտուայ հետ. Առաւօտ ժամին ծագող Հայկի աստղին յաջորդել է Արեւի ծագումը¹⁹: Այսինքն՝ ծագող Արեգակը ամենասերտ կերպով է կապուած Հայկին (նրա գլխաւոր տօնին), որով եւ բնական է, որ Հայկի ժառանգորդ Արամանեակը լինի հէնց ծագող Արեգակը:

¹⁵ Հր. Աճառեան, Հայոց Աճճանունների Բառարան, Ե. Ք. Երեւան, 1944 (էջ 528):

¹⁶ ԱճԷ, էջ 543:

¹⁷ Հր. Աճառեան, Հայերէն Արմատակոց Բառարան, Ե. Ք. Երեւան, 1975 (էջ 338):

¹⁸ Ի դէպ, դեռ եիմա էլ տպօրութիւն կայ եայ ընտանիքներում, ուտ որի իօրեանկան տօնը ժառանգութիւն է մեռնող կրտսեր որդուն: Իսկ աւագ որդիները ամուսնանալով, Խայրակոց տեղի գնում են, առանձին տուն-տեղ դնում:

¹⁹ Տե՛ս Գր. Բրուտեան, նշ. աշխ.:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Հայկի 3 որդիների ընկալումը, որպես Արեւի երեք դիրքեր (երեք Արեւներ) համապատասխանում է նրանց անունների իմաստներին եւ նրանց մասին մեկ ամանդուածին:

Հիմք ընդունելով Հայկի որդիների այս դասակարգումը, կարող ենք նրանց համապատասխանող ամիսները բաշխել հետեւեալ կերպ:

Հայկի աւագ որդուն՝ Մանաւապին համապատասխանում է մայր մտնող, մահացող Արեւը, եւ նա պիտի կապուած լինի Անդրաշխարհի հետ: Ուրեմն, նրան կարելի է նույնացնել Անդրաշխարհի հետ կապուած ռեւէ խորհուրդ նշանակող անուն ունեցող ամսուայ հետ: Ըստ իս, այդպիսիք են Սահմի եւ Մեհեկան ամիսները: Սրանցից առաջինը՝ Սահմի, ստուգաբանում է իբր իրանականից փոխառեալ սահմ «վախ, արսափ, երկիւղ» բառի սեռական հոլովը²⁰: Ըստ այդմ, սա շատ յարմար է Անդրաշխարհի հետ կապուած լինելու համար:

Միւրը՝ Մեհեկան (Մեհեկի) ամսի անունն է, որ ստուգաբանում է իբր փոխառութիւն իրանական *mēhakān հոմանիշից, որն էլ ծագում է պահլաւական Mihr դիցանունից²¹: Սա բառիս լեզուաբանական - գիտական ստուգաբանութիւնն է, իսկ ամանդական ստուգաբանութիւնը այս անունը կապում է մահ բառի հետ²²: Թէպէտ արդի լեզուաբանական գիտութիւնը իրաւամբ չի ընդունում այս ստուգաբանութիւնը, այդուհանդերձ հարկ է նկատել, որ ամանդական ստուգաբանութիւնը ինքը որոշակի աշխարհայեացքի, որոշակի ամանդական մօտեցման արտայայտութիւնն է, եւ ինչքան էլ բոնապրօս լինի մեկնութիւնը, էլի պէտք չէ անտեսել դրա տակ եղած աշխարհայեացքը: Այնպէս որ, Մեհեկան ամիսն էլ կարող է կապուած լինել մահուան գաղափարի հետ²³ եւ ըստ այդմ, սա եւս կարող է լինել Հայկի աւագ որդի Մանաւապին ձօնուած ամիսը:

Հայկի միջնեկ որդուն՝ Խոռին համապատասխանում է միջօրէի այրող, կիպող Արեւը: Հայկի այս որդուն համապատասխանող ամիսը պարզելուն կարող է օգնել մի մատենագրական վկայութիւն: Ըստ Խ. Ղ. Ալիշանի, Յովհաննէս Երզնկացու անուամբ մի տօնապատճառում գրուած է. «Այր ոմն վՄատրան ամիս» ի Հոռի փոխարկեաց, որդւոյն իւրոյ Խոռէն կոչելով...»²⁴: Այստեղ պատմում է, թէ մի ոմն այր, նախապէս Մատրան կոչուող ամիսը իր Խոռ որդու անունով վերանունանել է Հոռի: Այսինքն, Հոռի ամիսը նախապէս կոչուել է

²⁰ Էդ. Աղայեան, Ակնարկներ Հայոց Տօմարների Պատմութեան, ՀՍՍՀ ԳԱ երատ., Երեւան, 1986 (էջ 60):

²¹ Հր. Անտոնեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Խ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 296-297 ճառէ՝ էդ. Աղայեան, Եջ. աշխ., էջ 65-66:

²² Տե՛ս օր.՝ Լ. Խաչիկեան, Եջ. աշխ. (վաճական վարդապետ), էջ 160:

²³ Կան այլ փաստեր եւս, որ վկայում են Մեհեկան ամսուայ այսպիսի դիրքը, սակայն դրանց շարադրումը (առանկէ հւս՝ բնութիւնը) մեծ տեղ կը զբաղեցնէր Խ. Բանի օր դա դուրս է այս բնութեան խնդրից. դրանց այստեղ չենք անդրադառնալ, կը սահմանափակուեմք միայն ճշելով այդ մօտին (իսկ բնութիւնը կը մնայ այլ առիթի):

²⁴ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վեհետիկ, 1895 (էջ 140):

Մատրան եւ վերանուանուել է լանուն Խոռի: Այս Խոռ անունը համընկնում է Հայկի միջնեկ որդու անունը: Համընկնում է նաեւ Հայկի եւ այդ ոմն այրի՝ ամիսներին անուն դնելու արաքը: Այնպէս որ, լիովին հիմք ունենք եպրակացնելու, որ սոյն աղբիւրում յիշատակուած ոմն այրը հէնց Հայկն է, եւ յիշեալ Խոռն էլ հէնց Հայկի որդի Խոռն է: Եւ ըստ այս աղբիւրի, Հոռի ամսանունը պիտի համարենք Հայկի որդի Խոռի անունից յառաջացած: Արա օգտին է նաեւ այս ամսուայ անուան եւ Հայկի Խոռ որդու անունների մօտիկութիւնը:

Գալով Հայկի կրտսեր որդի Արամանեակին, սրա հարցը եւս համեմատաբար պարզ է: Կրտսեր որդուն համապատասխանում է ծագող Արեգակը, ուստի եւ նա կապուած է առաւօտուայ, արեւածագի հետ: Բացի այդ, այս որդին նաեւ Հայկի ժառանգորդն է, նրա տեղը զբաղեցնողը: Ըստ այդմ, Հայկի կրտսեր որդին պիտի կապուած լինի Տարեմուտի, տարուայ սկզբի ամսի հետ: Ուրեմն, Հայկի կրտսեր որդին էլ պիտի համապատասխանի Նաւասարդի ամսին:

Անշուշտ, հնարաւոր է առաջարկել ամիսների եւ Հայկի որդիների համապատասխանեցման այլ տարբերակներ եւս, սակայն նկատի առնելով վերը քննութեան առնուած տուեալները, առաւել հաւանական է թոււմ աստ առաջարկուած պատկերը: Ուրեմն, կարող ենք ասել, որ ամենայն հաւանականութեամբ, Հայկի կրտսեր որդի Արամանեակին ձօնուած է եղել առաջին՝ Նաւասարդի ամիսը, միջնեկ որդի Խոռին՝ երկրորդ՝ Հոռի ամիսը, իսկ աւագ որդի Մանաւակին՝ Մեհեկան (կամ Սահմի) ամիսը:

Հայկի դուստրերի եւ ամիսների համապատասխանութեան հարցը քննելու համար արդ քաւարար տուեալներ չունենք, ուստի այդ հարցին այստեղ չենք անդրադառնալ:

բ. Հայկական օրացոյց եւ Հռոմէական օրացոյց

Փորձենք հասկանալ, թէ ինչ է նշանակում Հայկի վաւակաների այսպիսի թուային կապը, որն է դրա օրացուցային իմաստը: Սա հասկանալու համար յիշենք, որ Հայոց օրացոյցը կարգաւորուել է Հայկն աստեղատնով: Այս աստեղատան գլխաւոր, առաջնորդ աստղը՝ Հայկին արեւելեան ուսը Հայաստանի տարածքից տարուայ մէջ 70 օր եղել է անտեսանելի²⁵: Այսինքն, 70 օր Հայկը բացակայել է երկնքից (իմա՝ աշխարհից) եւ եղել է հորիզոնից վար, այսինքն, Անդրաշխարհում: Արդ, եթէ տարուայ 365 օրերից հանենք 70 օրերը, որոնց

²⁵ Տարուայ մէջ որոշ ժամանակ ասղի չերեւալը եետեւանք է Արեւի շուրջ երկրի տրեւատայի եւ այն բանի, որ հասարակածի ու խաւարածի հարթութիւններն իրար նկատմամբ 23,5 աստիճան անկեան տակ են: Դրա եետեւանքով տուեալ վայրից դիտողի համար տուեալ աստղը տարուայ մէջ որոշ ժամանակ հորիզոնից վե՛ր կը լինի միայն ցերեկային ժամերին, ուստի եւ՝ չի երեւալ (գիշերը կը լինի հորիզոնից վար):

ընթացքում Հայկը երկնքում չի երեւում (աշխարհից բացակայում է). կը ստանանք $365 - 70 = 295$ օր: Իսկ 295 օրը մեծ ճշդութեամբ համընկնում է լուսնային 10 ամսուայ տեւողութեանը (իւրաքանչիւրը 29.5 օրից). $29.5 \times 10 = 295$ օր: Այսինքն, կարելի է մտածել, որ Հայկի պատկերի անուններով կոչուել են այն ամիսները, որոնց ընթացքում գիշերային երկնքում երեւացել է Հայկը (նրա գլխաւոր աստղը): Աւելին, սա նշանակում է նաեւ, թէ տարի է համարուել միայն այն ժամանակահատուածը, որի ընթացքում Հայկը երեւացել է երկնքում, իսկ այն ժամանակամիջոցը, երբ Հայկը երկնքում չի դիտուել (եղել է Անդրաշխարհում), համարուել է տարուց դուրս: Ինչպէս որ օրացոյցի առաջնորդ Հայկը 70 օր եղել է այս աշխարհից դուրս, այնպէս էլ դրան համապատասխան ժամանակահատուածը համարուել է կեանքի սովորական ժամանակից՝ տարուց դուրս: Ի դէպ, այս կերպ լիովին բացատրելի են դառնում նաեւ այն պանապան արգելքները, որ Հայոց մօտ եղել են Նաւասարդին նախորդող շրջանում²⁶: Նաւասարդին (տօնին) նախորդող շրջանը համընկնում է Հայկի աստղի չերեւալու շրջանին, ուրեմն եւ պիտի համարուէր տարուց դուրս, եւ բնական է, որ տարուայ մէջ չմտնող օրերին էլ արգելուած պիտի լինէր որոշ (կարելորդ) գործեր անելը, ինչպէս՝ օրինակ՝ ամուսնութիւնը: Ընդհանրապէս, ուել գործողութեան վրայ եղած արգելքը, եթէ դա ժամանակաւոր է, նշանակում է, որ այն կապուած է հիմնականում տուեալ ժամանակահատուածի մասին եղած պատկերացման հետ: Եւ այս առումով լիովին բնական է, որ տարուց դուրս համարուող ժամանակահատուածը լինէր գերապանցապէս արգելքների շրջան: Հնում Հայոց Նաւասարդին նախորդող ժամանակաշրջանը ինչ որ կերպ տարուց դուրս համարուած լինելուն ի հաստատումն կարելի է վկայակոչել բազմաթիւ ժողովրդական ծէսերը, սովորութիւնները, հաւատալիքները, որոնց մի մասը հասել է նոյնիսկ մինչեւ մեր օրերը²⁷: Սրան է վերաբերում (սրա վերափոխումն է) եւ այն, որ միջնադարեան հայ տոմարագէտները տարուայ 12 ամիսներից յետոյ աւելացուած 5 օրերը (Աւելիք) համարել են տարուց դուրս՝ արարչութեան օրեր:

Այս նոյնի մի այլ վկայութիւն է եւ այն, որ Ա. Շիրակունին «Ի գործոց» անուանակոչուած երկու ամիսներից մէկը համարում է Մարգաց ամիսը: Միեւնոյն ժամանակ, Մարգացը Հայոց ամիսների շարքում 11-րդն է, այսինքն, նախավերջինը, որով դա ամիսների շարքում իր զբաղեցրած տեղով ընկնում է 10-ամսեայ տարուց յետոյ: Բացի այդ, Հայոց 12-րդ ամսուայ անունը՝ Հրոտից, ըստ ընդունուած տեսակէտի, ստուգաբանում է իբր իրանական փոխառութիւն: Ըստ Աճառեանի, դա ծագել է պահլաւերէն fravartikan - «աւելեաց» բառից²⁸:

²⁶ Այս արգելքների մասին տե՛ս Գր. Բրուտեան, «Էջմիածին» 1895, ժ-ԺԲ, էջ 130-153:

²⁷ Տե՛ս Ոոյն տեղում:

²⁸ Հր. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Կ. Գ, էջ 137:

Այսինքն, 12-րդ տեղում դրուած ամսի անունը նշանակել է տարուց յետոյ աւելացուած ժամանակը (որն, ի դէպ, նուիրուած է եղել մեռելոց յիշատակին): Այսինքն, Հայոց օրացոյցի վերջին երկու ամիսները կապուած են տարուց (10 ամիսներից) յետոյ աւելացուած ժամանակի գաղափարին: Եւ սա նշանակում է, որ իրօք, նախապէս հայկական հնագոյն օրացոյցը եղել է հէնց 10 ամսից, իսկ երկու ամիս էլ (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Մարգաց եւ Հրոտից) աւելացուել են յետոյ (տարուց դուրս համարուած 60-70 օրերը ամիսների բաժանելու եւ ապա տարուն կցելու միջոցով): Ի դէպ, այս նոյն կարգի երեւոյթ մեզ յայտնի է նաեւ միջնադարեան հայկական օրացոյցից: Այստեղ էլ, համեմատաբար վաղ շրջանի տոմարական աշխատութիւններում (Ա. Շիրակունի, Յ. Սարկաւազ եւն) տարուայ 12 ամիսներից յետոյ դրուած աւելեաց օրերը (Աւելիք) չեն դիտուում տարուայ կազմում, այնինչ, ուշ շրջանից ունենք օրինակներ, երբ դրանք համարում են առանձին ամիս (5-օրեայ) եւ այդպէս է արդէն մերօրեայ հայ տոմարագէտների մեծամասնութեան աշխատութիւններում: Այսինքն, ժամանակի ընթացքում մոռացուել է այդ օրերը տարուց դուրս թողնելու բուն պատճառը, եւ ապա, ի հետեւանք զուտ ձեւական մօտեցման, դրանք եւս սկսել են համարուել տարուայ կազմում:

Օրացոյցի այսպիսի կառուցուածքը վկայող այլ տուեալներ եւս կամ, սահմանափակուենք, սակայն, այսքանով:

Որպէսզի հայկական հնագոյն օրացոյցի կառուցուածքի մասին այս պատկերացումը տարօրինակ չթուայ, անմիջապէս նկատենք, որ այսպիսի կառուցուածքը եզակի երեւոյթ չէ. սրան համանման կառուցուածք է ունեցել նաեւ հին Հռոմէական օրացոյցը (որի բարեփոխեալ տարբերակն էլ, ի դէպ, այսօր կիրառուում է աշխարհի մեծ մասում):

Ըստ արդի պատկերացումների, հին Հռոմէական օրացոյցն ունեցել է 10 ամիս.

1. Մարտիոս,	6. Սեքստիլիս,
2. Ապրիլիս,	7. Սեպտեմբեր,
3. Մայուս,	8. Օկտոբեր,
4. Յունիոս,	9. Նովեմբեր,
5. Զուինտիլիս,	10. Դեցեմբեր:

Կան վկայութիւններ (Վարրոն, Մակրոբիոս, Կենսոքինոս եւն), համաձայն որոնց, հին Հռոմէական տարին ունեցել է 10 ամիս եւ պարունակել է 304 օր, որ արեւադարձային տարուց կարճ է 60 օրով²⁹, իսկ 11-րդ եւ 12-րդ ամիսները՝ Փետրուարն ու Յունուարը տարուայ վերջում աւելացուել են - 690 թ. Ն. Բ. Հռոմի տիրակալ Նումա Պոմպիլիոսի կողմից: Կայ նաեւ կարծիք, որ տակաւին նախքան Հռոմուլոսը

²⁹ И. А. Климшин, Календарь и Хронология, "Наука", Москва, 1985, ст. 201, там же: 2. У. Радклифф, Ораогюйи պատմութիւն, Երեւան, 1970, էջ 154-160, եւն:

Հոռմէական օրացոյցի տարին եղել է 10 ամսից, բայց ոչ թէ 304, այլ 365 1/4 օր տեւողութեամբ³⁰: Յայտնի է նաեւ, որ հին Հոռմէացիները իմացել են ժամանակը աստղային երկնքի երեւոյթներին պուզադրելու կերպը: Ընդհանրապէս, Հոռմէական օրացոյցի նախնական վիճակի (կառուցումաժքի) եւ դրա հետագայ փոփոխութիւնների մասին տուեալներն ու կարծիքները բազմաբնոյթ են եւ յաճախ՝ հակասական: Այս հարցում միասնական տեսակէտ չի եղել, սկսած անտիկ շրջանից եւ այդպէս է մինչեւ հիմա:

Արդ, Հոռմէական օրացոյցին առնչուող բազմաթիւ հին ու նոր տուեալներին աւելանում է նաեւ Հայկական եւ Հոռմէական հնագոյն օրացոյցների կառուցումաժքում առկայ պարմանալի նմանութիւնը: Եւ այս նմանութիւնը կարող է օգնել այդ օրացոյցները մէկը միւսի միջոցով առաւել լաւ հասկանալուն:

Ըստ հին Հոռմէական օրացոյցի մասին մեզ հասած տեղեկութիւնների, սկզբնապէս, երբ օրացուցային տարին պարունակել է 10 ամիս, այդ ամիսների աւարտից յետոյ մինչեւ յաջորդ տարեմուտն ընկած (շուրջ երկամսեայ) ժամանակամիջոցը ամիսների բաժանուած չի եղել, այլ պարպապէս, այդ 10 ամիսներից յետոյ սպասել են մինչեւ գարնանամուտ, որ էլի սկսեն տարուայ ամիսների հաշիւը առաջին՝ Մարտ ամսից³¹, Մակրոբիուսն էլ յայտնում է, որ Նումա Պոմպիլիուսը այդ (տարուց դուրս) ժամանակամիջոցը բաժանում է երկու ամսի եւ կցում տարուան, ընդ որում, Փետրուար ամիսը դրում է Յունուարից առաջ³²: Իսկ յետոյ այս ամիսների տեղերը փոխում են եւ տարեմուտն էլ Մարտի սկզբից տեղափոխում է Յունուարի սկիզբը:

Այս երկու յաւելեալ ամիսների փոխատեղումը եւս յստակ բացատրութիւն չունի: Հիմք ընդունելով հայկական հնագոյն օրացոյցի հետ եղած նմանութիւնը, կարելի է մտածել, որ նախապէս տարուց դուրս համարուած ժամանակահատուածը երկու ամիսների բաժանելով, սկզբնապէս՝ Փետրուարը դրել են Յունուարից առաջ հետեւեալ նկատառումներով: Այդ (տարուց դուրս) ժամանակահատուածը վերաբերել է գլխաւոր պաշտուող էակի՝ գերագոյն աստծու՝ Անդրաշխարհում լինելուն, ուստի եւ այդ ժամանակահատուածի սկիզբը ձօնել են Անդրաշխարհի աստծուն (Ֆերրուարիուսին), իսկ վերջը, որ միւս կողմից էլ յարում էր եկող տարուայ սկզբին (անցնում էր դէպի Նոր Տարին), ձօնել են տարեմուտի հովանաւոր աստծուն (դոների եւ ամեն տեսակ սկզբի աստուած Յանուսին), ու կոչել նրա անունով՝ Յանուար: Հետագայում, սակայն, ինչ-ինչ նկատառումներով (որ մեզ յայտնի չեն) տարեմուտը Մարտի սկզբից տեղափոխել են Դեկտեմբերի վերջին յաջորդող օրը (որը փաստօրէն համապատասխանել է դրանից առաջուայ՝ տարուց դուրս թողնուած ժամանակահատուածի սկզբին):

30 Տե՛ս ճոյճ տեղում:

31 Ի. Ա. Կլիմիշի՛6, 62. աշխ., էջ 202:

32 Աճգ:

Իսկ Դեկտեմբերից յետոյ դրուած էր Փետրուարը: Եւ որպէսզի տարեմուտը Անդրաշխարհին ձօնուած ամսով (Փետրուարով) չսկսուի, Յունուարը բերում են Փետրուարից առաջ: Ահա այս կերպ, տարեմուտը, որ նախապէս Մարտի սկզբին էր (դրան կից Յունուար ամսի վերջին), այս փոփոխութեամբ յայտնում է Յունուարի սկզբում:

Այլ հարց է, թէ ինչու են Հռոմէացիք տարեմուտը Մարտի սկզբից տեղափոխում Դեկտեմբերի վերջին յաջորդող օրը: Այս հարցը, սակայն, դուրս է խնդրիս շրջանակներից եւ դրան այստեղ չենք անդրադառնալ:

Յայտնի է նաեւ, որ տարբեր ժամանակներ Հռոմէական օրացոյցում տարբեր ձեւերով փոփոխուել են նաեւ ամիսների պարունակած օրերի թուերը³³:

Ուշագրաւ է, որ 10-ամսեայ տարուց յետոյ ամեկացուած ամիսներից առաջինը՝ Փետրուարը ձօնուած է եղել Անդրաշխարհի աստուած Ֆեբրուարիուսին: Սա լրիւ համահնչուն է այն պատկերացման հետ, ըստ որի Հայոց հնագոյն օրացոյցում էլ տարուայ 10 ամիսներից յետոյ եղել է Հայկի Անդրաշխարհ մտնելու (շուրջ երկամսեայ) շրջանը: Հայերի մօտ էլ դրա վերապրուկները պահպանուել են սգատօն յիշեցնող տարբեր (հիմնականում՝ զարնանային) ծէսերով ու արգելքներով (Բակլախորան, ամուսնութեան արգելք, կաթնամթերքի արգելք, իրիկունները գործ անելու արգելք են):

Կարելոյ է, նաեւ, որ Հռոմէական օրացոյցում Նումա Պոմպիլիուսի ամեկացրած երկրորդ ամիսը Փետրուարից յետոյ եղել է Յունուարը՝ ձօնուած Յանուս (Janus) աստծուն: Սա համարուել է դոների, ելքերի եւ մուտքերի, եւ ընդհանրապէս՝ ամեն տեսակ սկզբի աստուած: Սահմարար պատկերուել է 365 մատներով, բանալիներով եւ ետ ու առաջ նայող երկու դէմքով³⁴: Եւ հէնց այս՝ ետ ու առաջ նայող (դոների) աստծուն ձօնուած ամիսն էլ դրուած է եղել հին ու նոր տարիների միջեւ: Պատահական չէ, որ Յանուսը կոչուել է նաեւ Janus Pater - «Հայր Յանուս», եւ իր անունն էլ բղխեցում է ianua - «դուռ» բառից: Դատելով իր մի շարք յատկանիշներից, Յանուսը նախապէս պէտք է եղած լինի գերագոյն գլխաւոր տիեզերական աստուած, արարիչն ամենայն ինչի, Հայր աստուած: Այդ է յուշում եւ նրա «Հայր» յորջորջումը: Բացի այդ, նրա քուրմը եղել է հռոմէական բոլոր քրմերի գլխաւորը, Յանուսն ինքը կոչուել է «Աստուածների Աստուած» եւ «Բարի արարիչ», եւ բացի այդ, աստուածներին դիմելուց էլ նրա անունը տրուել է առաջինը:

Արդ տեսնում ենք, որ հռոմէական տարուայ սահմանագլխին դրուած ամիսը ձօնուած է եղել Հայր Յանուսին, իսկ ինչպէս ժամանակին ցոյց է տրուել³⁵, Հայոց տարեմուտի տօնն էլ (Նաւասարդը) ձօնուած է եղել Հայր Աստծուն - Հայկին: Բացի այդ, Յանուսը լինելով

33 Տե՛ս Լ. Կլիմիշից, Գշ. աշխ., Լ. Բադալիւս, Գշ. աշխ., և և:

34 Мифы Народов Мира, Т. 2, Москва, 1992, стр. 683-684.

35 Տե՛ս Գր. Բրուսեան, «Էջմիածին», 1995, ժ-ԺԲ, էջ 130-153:

դռների աստուած, նրա հետ կապուած տարեմուտն էլ պիտի առնչուէր դռան գաղափարի հետ: Սրան զուգահեռ յիշենք, որ Հայոց Նաւասարդեան տօնի երկու հիմնական բեկորներն էլ՝ Համբարձումն ու Վարդավառը պերտօրէն աղերսում են Մհերի դռան հետ: Ըստ աւանդութեան, տարին միայն երկու անգամ՝ Համբարձմանն ու Վարդավառին է, որ բացուում է Մհերի դուռը: Դուռը բացուելը նշանակում է, որ հնարաւոր է դառնում այդ դռան մի կողմից միւսն անցնելը (չուգահեռը՝ հին տարուց դէպի նոր տարին անցնելը): Ըստ երեւոյթին, բոլորովին պատահական չէ, որ հէնց Մհերի դռան վրայ է արձանագրուած Վանի Արարատեան թագաւորութեան (պետական) դիցարանի աստուածների ցանկը՝ իրենց զոհաբերութիւններով հանդերձ: Պիտի մտածել, որ ամենայն հաւանականութեամբ հէնց այդ՝ Մհերի Դուռ կոչուած վայրում էլ կատարուել են տարեմուտի հետ կապուած ամենամեայ ինչ-ինչ արարողութիւններ, մեծ հանդիսութիւններ:

Հայկական եւ հին Հռոմէական օրացոյցների ընդհանրութիւնը այսքանով չի սահմանափակուում: Հետաքրքիր է, որ Հռոմէական (հին) օրացոյցում յատուկ անուններ ունեցել են միայն առաջին չորս ամիսները. Martius, Aprilis, Maius, Junius: Սրանց յաջորդող ամիսները պարզապէս կոչուել են իրենց հերթական համարներով (Մարտից հաշուած). Quintilis - «հինգերորդ», Sextilis - «վեցերորդ», ... եւն, մինչեւ December - «տասներորդ»:

Հռոմէական հին օրացոյցում նախնական 10 ամիսներից 6-ի անանուն (միայն հերթական համարով կոչուած) լինելը համեմատելի է Հայկոց հնագոյն օրացոյցի (աստ քննարկուող) կառուցուածքին: Իրօք, այս երկուսի համադրումը յիշեցնում է մի հին (բաւական ընդհանուր) սովորութիւն, ըստ որի, աղջիկ զաւակներին յատուկ անուններ չեն տրուել, կամ էլ նրանց անուան վրայ արգելք է եղել, եւ աղջիկները կոչուել են իրենց հօր (կամ մօր, կամ եղբօր) անունով (իբր այսինչի աղջիկ, կամ այսինչի քոր): Այս հնագոյն սովորութեան մնացորդ վերապրուկներ կարելի է դիտել, օրինակ, Ռուսների մէջ՝ ամուսինների կողմից իրենց կանանց յաճախ միայն հայրանունով դիմելու սովորութիւնը: Նոյն հնագոյն իրողութեանը պիտի կապել եւ հայերէնում շատ տարածուած իգական անձնանունները, որ կապւում են հօր (կամ եղբօր) անունով, ինչպէս՝ Սահականոյշ, Տիգրանուհի, Սանդուխտ եւ այլն: Սրանց կարելի է կցել նաեւ ուհի, անոյշ, դուխտ վերջաւորութիւններով այլ անուններ եւս: (Ի դէպ, այս վերջաւորութիւններով անձնանունները անձնանուն էլ չեն սովորական իմաստով, այլ նշանակում են «այսինչի աղջիկ»): Ըստ Հր. Աճառեանի, Հայոց մէջ էլ սովորութիւն է եղել կնոջը իր հօր անունով կոչելու: «Հին Հայոց մէջ կնոջ անունը տալը ամօք էր համարում, եւ փոխանակ կնոջը իր սեփական անունով կոչելու, ասում էին «այսինչի աղջիկը»»³⁶: Ես ինքս էլ ականատես եմ եղել, որ մեր օրերում էլ

³⁶ Հր. Աճառեան, Հայոց Աճճաճուճճերի Բառարան, Է. 5, էջ 342:

Սիւնիքի որոշ գիւղերում (նաեւ Հայաստանի այլ վայրերում) ամուսինը կնոջը կոչում է ոչ թէ անունով, այլ «աղջի», կամ «հարս» ձեւով, որ ըստ էութեան, դարձեալ նշանակում է կնոջ անունը չտալ (կամ անուն չունենալը):

Այս նոյն երեւոյթը գիտենք նաեւ պարսիկների մշակոյթից (Որմիզդուխտ - Որմիզդի աղջիկ, եւն): Նոյնը պիտի եղած լինի նաեւ յունական միջաւայրում, որի վերապրուկներ կարելի է դիտել Pleiades («Պլեյոնէի դուստրեր» - մօր անունով) աստղանունը, նոյն կերպ եւ՝ Դանայուհիները (Դանայոսի դուստրերը - հօր անունով), Հիադներ (Hyades) աստղախմբի անունը (իրենց եղբօր՝ Հիասի, անունով)³⁷, Ներէուիհիները՝ իրենց հօր անունից եւ այլն: Գուցէ սրան է առնչում նաեւ Արաքսի մօտ առկայ աւանդոյթը, ըստ որի կինը կոչուել է իր ծնուած անդրանիկ արու վաւակի անունով (իբր՝ այսինչի մայր):

Ի մի բերելով կանանց անուանակոչման մասին այս ամենը, կարող ենք մտածել, որ ըստ այս հինաւուրց սովորութեան (պատկերացման), Հայկի (Հայր Աստուծոյ) դուստրերը յատուկ անուններ չեն ունեցել, կամ էլ նրանց անունները եղել են արգելքի տակ: Եւ ըստ այսմ, Հայկի վաւակների անուններով կոչուած ամիսներից նրանք, որ անուանակոչուել են դուստրերի անուններով, չեն ստացել յատուկ անուններ, այլ կոչուել են միայն իրենց հերթական համարներով (ինչպէս գուցէի հէնց իրենք՝ դուստրերը): Այստեղ դժուարութիւն է յարուցում թերեւս այն, որ Հայկի դուստրերը 7-ն են, մինչդեռ Հռոմէական օրացոյցում ունենք 6 անանուն ամիս (եւ 3 որդու դիմաց էլ ունենք 4 անուանակիր ամիս): Սակայն այս դժուարութիւնը յաղթահարելի է, եթէ նկատի ունենանք, թէ ինչպիսի տեսակ-տեսակ փոփոխութիւնների է ենթարկուել Հռոմէական օրացոյցը մինչեւ մեզ յայտնի ժամանակները հասնելը (մուծուել են ամիսներ, փոխուել է ամիսների հերթականութիւնը, փոխուել է տարեմուտը, փոխուել են ամիսների պարունակած օրերի քանակներն ու նաեւ՝ անունները (Յուլիս, Օգոստոս) եւ այլն): Այս կարգի «երկրաշարժային» փոփոխութիւնների լոյսի տակ կարելի է շիտակին հնարաւոր համարել, որ նախապէս անուն չունեցող (միայն հերթական թուահամարով կոչուող) ամիսներից մէկը ինչ որ ժամանակ վերանուանուէր եւ կոչուէր այդ ամսուայ հետ կապուած տօնին, խորհուրդին վերաբերող մի դիցական անունով (ասենք, օրինակ՝ *Quartilis անուն ունեցած ամիսը դառնար Junius - Յունիս): Ճիշդ է, այս մասին մեզ վկայութիւն չի հասել, այդուհանդերձ սրա հնարաւորութիւնը բացառուած չէ:

Ի դէպ, այս ամսուայ անունը՝ Junius, ընդունուած է կապել Յունոն (Juno) դիցուհու անուան հետ: Այս դիցուհին համարուել է ամուսնութեան հովանաւորը: Այստեղ համեմատութեան համար յիշենք, որ Մայիս ամիսն եւ՝ հայկական սովորութեամբ, եւ՝ էլ հռոմէական աւանդութեամբ ամուսնութիւններ չեն եղել, ու նաեւ այն, որ Յունիսին

³⁷ Мифы Народов Мира, т. I, ст. 300.

էլ ընկնում է Հայոց գլխաւոր տօնը՝ Նաւասարդը, որի ծէսերի շարքում առանձնաբար տուկ կարելորդ տեղ է ունեցել ծիսական ամուսնութիւնը³⁸: Սյսիւնքն, հոռմէական այս (չորրորդ) ամսուայ ե՛ւ անունը, ե՛ւ դիրքը, ե՛ւ էլ խորհուրդը ներդաշնակ են հին Հայոց օրացուցային պատկերացումների մասին մեր իմացածին:

Հոռմէական օրացոյցին շատ մօտիկ է եւ Էտրուսկների օրացոյցը: Թէպէտ Էտրուսկների եւ նրանց մշակոյթի մասին արդի պատկերացումները տակաւին ամբողջական չեն, եւ շատ հարցեր դեռ վէճի առարկայ են, այդուհանդերձ, որոշ բան պարզ է նաեւ հէնց նրանց օրացոյցի քնագաւառում: Ստոյգ յայտնի են էտրուսկեան ութ ամիսների անունները, ենթադրաբար (մեծ հաւանականութեամբ) յայտնի է եւս մի ամսի անուն: Բացի այդ, հիմք ընդունելով նրանց ժամանակային պատկերացումները եւ որոշ այլ բաներ, եզրակացում է, որ Էտրուսկների տարին եւս, ինչպէս հոռմէականը, պարունակել է 10 ամիս³⁹: Ի տարբերութիւն Հոռմէականի, Էտրուսկեան օրացոյցի բոլոր 10 ամիսներն էլ (գոնէ դրանցից 8-ը՝ հաստատ) ունեցել են յատուկ անուններ, որոնցից մի քանիսը որոշակիօրէն կապուած են եղել իրենց դիցարանի աստուածների անուններին: Միեւնոյն ժամանակ, օրինակ, Դըվերս ամսանունը փոքր է արուել բացատրելու իբր «ութերորդ»⁴⁰:

Էտրուսկեան ստոյգ յայտնի ութ ամիսներն են.

Velcitanus (Մարտ),
Cabreas (Ապրիլ),
Ampiles (Մայիս),
Aclius (Յունիս),

Traneus (Յուլիս),
Erminus (Օգոստոս),
Cellus (Սեպտեմբեր),
Xosfer (Հոկտեմբեր):

Որոշ վերապահութեամբ սրանց կարելի է կցել նաեւ Masan ամսանունը, որ կապուում է փոխգալիզիական Men ամսանունին եւ դրա հովանաւոր լուսնային աստծու անունին հետ: Այս ամսանունը նաեւ զուգահեռ է դրում Արարատեան թագաւորութիւնից յայտնի Menuas (արքայական) անունին հետ⁴¹: Ի դէպ յիշենք, որ այս անունը կապուում է եւ Հայկի որդիներից՝ Մանաւազի անունին հետ: Այս անունների վարմանալի նմանութիւնը նկատել է դեռ Հր. Աճառեանը, բայց այդ նմանութիւնը համարել է միայն պատահական⁴²: Եւ Մանաւազ անունն էլ բացատրել է իբր «մէկ բազկով օժտուած ինչպէս

³⁸ Տե՛ս Գր. Բրուսեան, նշ. աշխ.:

³⁹ А. И. Немировский, Этруски. От Мифа к Истории, «Наука», Москва, 1983, стр. 185-190.

⁴⁰ ԱճԴ, էջ 187:

⁴¹ ԱճԴ, էջ 186:

⁴² Հր. Աճառեան, Հայոց Առձգածութեան Բառարան, Ե. 5, էջ 346:

Ման» եւ անուան ծագումն էլ համարել է իրանական⁴³: Այդուհանդերձ, Մանաւապ եւ Մենուա (Մենուաս) անունների կապը (եթէ ոչ՝ նոյնութիւնը) յուզել է այլ հետապօտողների եւս, եւ նոյնիսկ փորձ է արուել նոյնացնելու Հայկի որդի Մանաւապին եւ Արարատեան արքայ Մենուային⁴⁴:

Ամեն դէպքում, եթէ ճիշդ է Էտրուսկեան օրացոյցում Masan ամսի մասին կարծիքը, ապա այս ամսանունը, ամենայն հաւանականութեամբ, պիտի կապուի Հայկի որդի Մանաւապի անուան հետ, որ խօսում է հայկական եւ էտրուսկեան օրացոյցների կապի մասին:

Այս երկու օրացոյցների նմանութեանը, դրանց կապին աւելի մեծ հաւաստիութիւն է տալիս հետեւեալ իրողութիւնը:

Յայտնի է, որ Էտրուսկները հին եւ նոր տարիների սահմանազլխին հանդիսատրութեամբ կատարել են Նորտիա աստուածուհու տաճարում սրբապան պատին մեխ մեխելու ծէսը: Ճակատագրի աստուածուհու տաճարի պատին մեխ մեխելու այս հետաքրքիր ծէսը դեռեւս հնուց ունեցել է տարբեր մեկնաբանութիւններ: Համարուել է, որ դա եղել է իւրատեսակ տարեհաշուի ձեւ, եւ կամ, որ պատի վրայ մեխերի գլուխներից ապատ մնացած տարածութիւնը ցոյց է տուել Էտրուսկ ժողովրդին այս աշխարհում սահմանուած ժամանակը⁴⁵ եւ այլն: Չանց առնելով այս ուշագրաւ տոմարական ծէսի քննութիւնը, յիշենք, որ սրան պուգահեռ, հայերէնում էլ ունենք տակաւին մեր օրերում բաւական կիրառուող մի արտայայտութիւն. «պատը չոփ խրել» կամ «պատը մեխ մեխել»: Այսպէս են ասում նշելու, շեշտելու համար մի արտառոց, վաղուց ի վեր տեղի չունեցած եւ ցանկալի (դրական) իրադարձութիւն: Այստեղ իմ խնդիրը չէ, էտրուսկեան այս օրացուցային ծէսի բացատրութիւնը փնտռելը, սակայն հարկ է նկատել, որ սոյն ծէսը որոշակիօրէն աղերսում է վերոբերեալ հայերէն արտայայտութեան հետ: Այսպէս. երբ նշում է մի իրադարձութեան բացառիկ, արտակարգ լինելը, դա կարող է ընկալուել, իբր այնքան կարեւոր, այնքան բացառիկ եւ այնքան երկար սպասելի դէպք, ինչպէս Նոր Տարուայ գալն է: Բացի այդ, արտակարգ դէպքը, որի համար կիրառում է յիշեալ արտայայտութիւնը, կարող է ընկալուել իբր սովորական ժամանակից դուրս (նոյնն է ցոյց տալիս եւ արտակարգ բառը, իբր՝ դուրս կարգից, կարգաւորուած ժամանակից): Իսկ սովորական ժամանակից դուրս լինելը լաւ յամարում է 10-ամսեայ տարուց յետոյ եղած լինելուն եւ քանի որ 10-ամսեայ տարուց յետոյ եղած 60 (կամ 70) օրերը տարուայ մէջ չեն համարուել, եւ Ամանորն էլ ընկնում է այդ «արտատարեկան» օրերի վերջում, դրանց եւ գալիք տարուայ կցման կէտում փաստօրէն Ամանորն էլ (գոնէ իր մի մասով) դուրս է տարուց, դուրս է ժամանակից, որով եւ՝ Ամանորի ծէսն էլ (մեխ մեխելը) կապում

⁴³ Նոյնը, ե. 3, էջ 198:

⁴⁴ Մարտիրոս Գաւաթեան, Հայ ժողովրդի ծագումը, Մոնթրեալ, 1982, էջ 87:

⁴⁵ Ա. Ի. Նեմիրովսկի, 62. աշխ. էջ 187-188:

է տարուց, տարեկան կարգից դուրս ժամանակի հետ: Ըստ այդմ, հայերէն յիշեալ արտայայտութիւնը սերտօրէն կապուած է էտրուսկեան Ամանորի ծէսի հետ, որով եւ աւելի վստահելի է Էտրուսկեան օրացոյցի կապը Հայկական օրացոյցի հետ:

Հռոմէական եւ Էտրուսկեան օրացոյցների հետ Հայկական օրացոյցի այս ընդհանրութիւնները գուցէ կարող են տարօրինակ թուալ, եթէ նկատի առնենք աշխարհագրական շատ մեծ տարբերութիւնը, որ կայ Հայերի եւ այդ ժողովուրդների միջեւ: Էտրուսկների երկիրը գտնուում է Ապենինեան թերակղզու հիւսիս-արեւմտեան մասում, հիմնականում Սոնո եւ Տեբեր գետերի միջեւ: Հռոմն էլ գտնուում է Տիրեբ գետի ափին եւ մինչեւ Ն. Ք. 6-5-րդ դարերը բաւական երկար գտնուել է էտրուսկեան պետութեան կազմում: Եւ հռոմէա-էտրուսկեան մշակութային առնչութիւնները աւելի քան հասկանալի են: Դրանք յաւելեալ բացատրութեան կարիք չունեն:

Ինչ վերաբերում է հայ-էտրուսկեան ընդհանրութիւնը բացատրելուն, այս առթիւ ասենք, որ տակաւին Հերոդոտոսը Էտրուսկների (Տիրենների) ծագումը դնում է Փոքր Ասիայից՝ նրանց համարելով նախկին Լիդիացիների (Հեր., 1, 94)⁴⁶: Թէպէտ արդի պատմագիտութիւնը վերջնականապէս չի պարզել Էտրուսկների ծագման հարցը, այդուհանդերձ, բոլորն էլ համաձայն են, որ Էտրուսկները Ապենիններում եկուորներ են եւ եկել են, ամենայն հաւանականութեամբ, Փոքր Ասիայից⁴⁷: Այնպէս որ, աստ քննարկուող Հայկական օրացոյցի, կամ դրա նախատիպի, կամ դրա մի տարբերակի հետ Էտրուսկները կարող էին ծանօթացած լինել նախքան Ապենիններ գաղթելը, երբ տակաւին Ասիայում էին: Սա շատ հաւանական է, զի, ինչպէս ցոյց է տալիս նրանց մշակոյթի ուսումնասիրութիւնը, այն սերտօրէն կապուած է փոքրասիականի հետ եւ էտրուսկեան դիցարանի շատ աստուածների պաշտամունքը (երբեմն՝ նաեւ անունները) գալիս են Փոքր Ասիայից⁴⁸: Եւ բնական է, որտեղից գալիս է պաշտամունքը, այնտեղից էլ պիտի գայ նաեւ օրացոյցը, որպէս մասը կրօնի: Այսինքն, Հայ-Էտրուսկեան օրացուցային կապը լիովին բացատրելի է եւ բնական:

Գալով Հայ-Հռոմէական օրացուցային կապին, սա կարելի է փորձել բացատրել երկու կերպ. կամ միջնորդաւորուած, որպէս այդ կապը կրողներ, իրականացնողներ դիտելով Էտրուսկներին, եւ կամ էլ՝ ուղղակի: Ստաքին դէպքում այդ կապի իրագործումը դիւրաւ պատկերացնելի է (Էտրուսկները Փոքր Ասիայից տարել են Ապենիններ եւ փոխանցել Հռոմէացիներին): Երկրորդ դէպքում, այս կարգի բացատրութիւն տակաւին յայտնի չէ, թէպէտ սա էլ չի բացառում, եւ այս առումով, անշուշտ, նախընտրելի է առաջին տարբերակը (Էտրուսկների միջոցով): Չի բացառում նաեւ այլ տարբերակի հնարաւորութիւնը:

⁴⁶ Հերոդոտոս, Պատմութիւն ինը գրքից, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 43:

⁴⁷ Ա. Ի. Նեմիրովսկի, Ըջ. աշխ. էջ 7-61:

⁴⁸ Աճղ, էջ 190-217:

Այսպես, թե այնպես՝ Հայ-Հոռմէա-Էտրուսկեան օրացուցային ընդհանրութիւնը իրողութիւն է, եւ, ինչպէս տեսանք, այդ ընդհանրութեան շնորհիւ կարելի է դառնում այս օրացոյցներից իւրաքանչիւրի առաւել լրիւ ըմբռնումը:

գ. Հայոց հնագոյն (Նախահայկեան) օրացոյցի կառուցուածքը

Արդ, հիմք ընդունելով հայկական հնագոյն օրացոյցի՝ նախապէս 10-ամսեայ լինելը, եւ մեր իմացածները Հոռմէական, Էտրուսկեան օրացոյցների եւ Հայկականի հետ դրանց առնչութիւնների (ընդհանրութիւնների) մասին, փորձենք ըստ կարելւոյն հասկանալ հայկական հնագոյն օրացոյցը:

Այս օրացոյցի մասին գիտենք, որ այն ունեցել է 10 ամիս, եւ բացի այդ էլ, մօտ 70 օր եղել է օրացոյցի առաջնորդ Հայկի Սնդրաշխարհում լինելու շրջանը, որ դիտուել է տարուց դուրս: Գիտենք նաեւ, որ տարուայ ամիսներից 3-ը կոչուել են Հայկի 3 որդիների անուններով, իսկ 7-ը՝ դուստրերի: Ամիսներից դուրս մնացած ժամանակն էլ (կամ գոնէ դրա սկզբի մասը) նուիրուած է եղել Սնդրաշխարհի հետ կապուած պաշտամունքին:

Միեւնոյն ժամանակ յայտնի է, որ արեգակնային տարին պարունակում է մօտ 365 օր, իսկ լուսնային տարին՝ 354 օր: Գիտենք նաեւ, որ Հայոց հնագոյն օրացոյցում եղել է Հայկի աստղի արեգակնային ամբարձման դիտումով որոշուող կայուն օր՝ գլխաւոր տօնի օրը ամառային արեւադարձից մէկ շաբաթ առաջ:

Եթէ տարուայ 365 օրերից հանենք Հայկի չերեւալու շրջանի 70 օրերը, կը ստանանք 295 օր, որ անում է լուսնային 10 ամիս: Շատ գայթակղիչ է, մտածել, որ օրացոյցի 10 ամիսները եղել են հէնց լուսնային, եւ մնացած 70 օրերն էլ եղել են հէնց տարուց դուրս մնացած օրերը: Սակայն այստեղ կայ լուրջ դժուարութիւն:

Բանն այն է, որ 29.5-օրանոց լուսնային ամիսներով առաջնորդուելու պարագայում (ասենք՝ յաջորդաբար 29 եւ 30-օրանոց ամիսներ հաշուելով), ամսամուտերը պիտի կապուեն Նորալուսնի օրերին (այլապէս անիմաստ է դառնում լուսնային 29.5-օրանոց ամիս կիրառելը): Միեւնոյն ժամանակ, Լուսնի փուլերն էլ տարեց-տարի փոխուում են աստղերով որոշուող կայուն օրերի նկատմամբ: Յայտնի է, որ Լուսնի փուլերը տարեկան մօտ 11 օր շեղուում են աստղագիտական կայուն օրերից (արեւադարձեր, գիշերահաւասարներ եւն): Իսկ հայկական այս հնագոյն օրացոյցում տարուայ 10 ամիսներից դուրս մնացած ժամանակահատուածը պիտի կապուած լինէր Հայկի չերեւալու շրջանին, այսինքն, որոշուած լինէր աստղագիտօրէն: Ուստի եւ անկարելի է լուսնային ամիսը կայուն կապել է այդ ժամանակահատուածի սկզբի

ու վերջի հետ: Այսինքն, եթե ընդունում ենք, որ օրացոյցում եղել են կայուն օրեր, ուրեմն պիտի հրաժարուենք լուսնային ամսից:

Միւս կողմից էլ, եթե ամիսը ընդունում ենք ոչ լուսնային, ուրեմն պիտի ամսուայ տեւողութիւնը համարենք 30 օր, որով 10 ամիսը կը լինի $10 \times 30 = 300$ օր: Այս դէպքում էլ տարուց դուրս համարուած ժամանակահատուածը կը լինի $365 - 300 = 65$ օր, որ 5 օրով կարճ է մեր ունեցած 70 օրերից:

Ինչպէ՞ս համաձայնեցնել այս ամենը: Այստեղ նշուած տուեալներով դահնարաւոր չէ: Հարկ է ունենալ գոնէ մի՛ կողմնակի տուեալ եւս: Եւ, որպէս այդպիսի կողմնակի, օժանդակ տուեալ, ըստ իս. կարելի է գործածել Մովսէս խորենացու տուած մի թուական տեղեկութիւնը Հայկի մասին: Ըստ խորենացու, Հայկի հետ Բաբելոնից Հայաստան եկողների թիւը եղել է 300 (խոր., Ա. Ժ)⁴⁹: Մնշուշտ, կարող է տարօրինակ եւ անընդունելի թուալ այս աւանդական տուեալից տոմարական եզրակացութիւն անելը: Սակայն չմոռանանք, որ Հայկի կերպարը կանոնականացուած է, եւ ուրեմն, հիմք ունենք մտածելու, որ այս 300 թիւն էլ բնաւ պատահական չէ, եւ ցոյց է տալիս ոչ թէ (միայն) Հայկի հետեւորդների իսկական թիւը, այլ նշանակում է աւելին: Քանի որ Հայկն էլ օրացոյցի հիմնադիրն է (ժամանակի աստուած), բնական է, որ նրան վերաբերող այդ թիւն էլ կապուած լինի օրացոյցի հետ:

Իրօք, եթէ Հայկի պաւակները օրացոյցի ամիսներն են, ապա բնական է, որ Հայկի հետիւններն էլ (ուղեկիցները), որ փաստօրէն նաեւ Հայկի պիսուորներն են, լինեն օրացուցային տարուայ օրերը: Այսինքն, ըստ այս տուեալի, կ'ունենանք, որ տարուայ օրերի թիւը 300 է: Այսինքն, Մովսէս խորենացու այս տեղեկութիւնից կարող ենք եզրակացնել, որ հայկական հնագոյն օրացոյցի տարին պարունակել է 300 օր:

Ընդունելով այս ճշգրտումը, հայկական հնագոյն օրացուցային տարուայ համար, կ'ունենանք այսպիսի պատկեր. $10 \times 30 = 300$ օր: Կը մնայ եւս 65 օր, որ լրանայ արեգակնային տարուայ 365 օրը: Այսինքն, 10 ամիս $\times 30$ օր $+ 65$ յաւելեալ օր $= 365$ օր: Այս դէպքում տարուայ 10 ամիսներից դուրս մնացած օրերի թիւը 5-ով պակաս է Հայկի չերեւալու շրջանի 70 օրերից:

Այս 5-օրեայ տարբերութիւնը հարթել կարելի է տարբեր կերպերով: Կարելի է, ասենք, ենթադրել, որ աստղի չերեւալու այս շրջանը տեւել է իրօք ոչ թէ 70, այլ միայն 65 օր. այսինքն, որ մեր արած հաշուարկը, որով ստացուել է այդ 70 օրը, կատարուել է 5 օրուայ սխալով: Մնշուշտ, սա չի բացատրում (այս կարգի խնդրի համար դա կարելի է լիովին բնական սխալ համարել): Բայց այս ենթադրութեանը դէմ է այն, որ այս 70 օրը ստացուել է պարզ հաշուարկի միջոցով: Ընդ որում, ստուգման ենթակայ են ե՛ւ այդ հաշուարկը, ե՛ւ էլ դրա հիմքում եղած ենթադրութիւնները՝ աստղի արեգակնային ամբարձման ու անկման

⁴⁹ Մովսէս Խորենացի, էջ 33:

դիտման պայմանների մասին: Ըստ այդմ, այդ կերպ ստացուած արդիւնքը (70 օրը) պէտք է համարել արժանահաւատ: Դրանից վատ, այդ ժամանակահատուածը հէնց 70 օր եղած լինելու օգտին է խօսուում եւ այն, որ 70-ը, որպէս 7-ի տասնապատիկ, շատ աւելի լաւ է ներդաշնակում Հայկի հետ կապուած խորհուրդներին:

Նշուած 5-օրեայ տարբերութեան մի այլ բացատրութիւն էլ կարող է լինել այն, որ այդ 70 օրերից 50-ը միաժամանակ հաշուել են ե՛ր տարուայ 300 օրերի կազմում, ե՛ւ էլ տարուց դուրս համարուող 70 օրերի մէջ: Ասենք, օրինակ, 300 օրերից վերջին 5-ը (10-րդ ամսի վերջին 5 օրերը) համարուէին միաժամանակ ե՛ւ 10-րդ ամսի օրեր, ե՛ւ էլ 70-օրեայ սզատօսի օրեր: Միեւնոյն օրը տոմարական երկու տարբեր (յաջորդական) միաւորների միաժամանակ վերագրելու նախադէպ ունենք նաեւ այլ օրացոյցներում: Օրինակ, Հռոմէական օրացոյցում կիրառուել է 9-օրեայ «շաբաթ», որ սակայն բաղկացած է եղել ընդամենը 8 օրից: Իննօրեակ – nundinae (noveni dies) կոչուող պարբերութիւնը միայն 8 օր է պարունակել, քանի որ պարբերութեան մէջ է համարուել նաեւ նախընթաց պարբերութեան վերջին օրը⁵⁰: Հռոմէական օրացոյցում այս կարգի (նոյն միաւորը կրկնակի հաշուելու) այլ օրինակներ էլ կան: Այնպէս որ, այս երեւոյթը եզակի չէ, եւ ըստ այդմ, կարող ենք համարել, որ հայկական հնագոյն օրացոյցում էլ (տարեվերջի) 5 օրերը համարուել են միաժամանակ ե՛ւ տարուայ 10 ամիսների կազմում (300 օրերի մէջ), ե՛ւ էլ տարուց դուրս թողնուած 70 օրերի մէջ: Ի դէպ, հայկական միջնադարեան տոմարական գրութեաներում էլ յաճախ տարին համարում է 365 օրեայ, եւ միեւնոյն ժամանակ, 12 ամիսներից յետոյ դրուած 5 յաւելեալ օրերն էլ (աւելիք) համարում են տարուց դուրս, արաշութեան օրեր: Փաստօրէն, սա էլ նոյն մօտեցման, նոյն մտածողութեան դրսեւորումն է մեզ մօտիկ ժամանակներում:

Այսպիսի «ոչ ռացիոնալ» կառուցուածք օրացոյցը կարող էր ունենալ, անշուշտ, բնաւ ոչ կիրառական նկատառումներով: Ամենայն հաւանականութեամբ, օրացոյցի այսպիսի կառուցուածքը պիտի պատճառաբանուած լինէր օրացուցային տարբեր միաւորներում անպայման խիստ որոշակի թուով օրեր ունենալու ձգտումով, որն էլ, իր հերթին, պիտի գար կրօնական-պաշտամունքային նկատառումներից:

Կարելի է այս 5-օրեայ տարբերութիւնը բացատրելու համար առաջարկել այլ տարբերակներ եւս, որոնք, սակայն, սկզբունքօրէն չեն փոխի օրացոյցիս կառուցուածքը: Ուստի, սահմանափակուելով այսքանով, կարող ենք Հայոց այս հնագոյն օրացոյցի համար առաջարկել կառուցուածքի այսպիսի պատկեր:

Օրացուցային պարբերաշրջանը բաղկացած է եղել 365 օրից: Այդ պարբերութեան մի մասը՝ 300 օր տեւողութեամբ, համարուել է տարի, միւս մասը՝ 65 (70) օր տեւողութեամբ համարուել է տարուց դուրս:

⁵⁰ Ի. Կլիմիշին, 62. աշխ., էջ 198:

Տարին պարունակել է 10 ամիս 30-ական օր տեւողութեամբ: Այս 10 ամիսների վերջում, սկսած 10-րդ ամսի 26-րդ օրից, եղել է 70 օրերի մի ժամանակամիջոց, որ համարուել է տարուց դուրս. դա սկսուել է Հայկի գլխաւոր աստղի արեգակնային անկումով (արդի օրացոյցի հաշուարկով՝ Ապրիլի 5-ին)⁵¹: Այս 70-օրեայ միջոցը ձօնուած է եղել Անդրաշխարհի աստուածներին. դրանց պաշտամունքին. ըստ հաւատալիքի, այս ընթացքում Հայկը (Հայր Աստուածը) գտնուել է Անդրաշխարհում: Այս 70 օրերն աւարտուել են Հայկի գլխաւոր աստղի արեգակնային ամբարձումով (Յունիսի 14-ին, ըստ արդի օրացոյցի)⁵²: Դրանով էլ սկսուել է Նոր Տարին: Տարին սկսուել է տօնական շաբաթով, որ տեւել է մինչեւ ամառային արեւադարձ եւ աւարտուել Արեւի տօնով հէնց արեւադարձի օրը: Փաստօրէն, բուն տարին հաշուել է 300 օր: Ըստ էութեան, զարունը, որպէս տարուայ եղանակ, չի մտել այս 300 օրերի մէջ: Բուն զարունից այսպիսի տարուայ կազմում է եղել միայն մարտի 21-Ապրիլի 5 հատուածը (15 օր) եւ մէկ էլ՝ Յունիսի 14-Յունիսի 22 հատուածը (7-8 օր), ընդամենը՝ 22-23 օր: Ստացում է, որ տարին պարունակել է միայն 3 եղանակ՝ Ամառն, Աշուն, Չմեռն: Սա համահնչուն է Սանահինից գտնուած գօտի-օրացոյցի ուսումնասիրութեան հիման վրայ արուած եզրակացութեանը:

Իրօք. ըստ դրա հետապօտողների, այդ գօտու վրայ արտացոլուած տարին պարունակել է միայն 3 եղանակ⁵³: Այսինքն, տարին 3 եղանակի բաժանելը, որ ստանում ենք ըստ հայկական հնագոյն օրացոյցի քննութեան, վկայուած է նաեւ հնագիտական գտածոյով, որ վերաբերում է Ն. Ք. 2-րդ հազարամեակի վերջ - 1-ին հազարամեակի սկիզբին: Այս գօտու հետապօտողները փորձել են տարուայ երեք եղանակ ունենալը բացատրել միայն բնական, եղանակային պատճառներով⁵⁴: Այստեղ ստանում ենք այդ նոյն երեւոյթի աշխարհայեացքային-կրօնական բացատրութիւնը, որ պէտք է աւելի առաջնային եղած լինի, եթէ նկատի առնենք ինդոյ առարկայ երեւոյթի ժամանակը, եւ այդ ժամանակ կրօնի ունեցած բացառիկ դերը հասարակութեան կեանքում:

⁵¹ Նշեմք, որ այս ամսաթիւը վերաբերում է ոչ մեր օրերին, այլ Հայոց հնագոյն օրացոյցի սկզբնաւորման, կիրառման ժամանակներին: Բանն այն է, որ դարերի ընթացքում աստուերի դիրքը երկնքում փոփոխւում է (ի հետեւածք դրանց սեփական շարժումների ու նաեւ Երկրի պտտման առանցքի դարւոր գալարապտոյտի) և դա էլ յերում է նրան, որ աստղերի արեգակնային անկումների եւ ամբարձումների օրերը շատ դանդաղ տեղաշարժւում են արեւադարձային տարուայ մէջ (գարնանային գիշերահաւաստի. ամառային արեւադարձի եւն ցկատմամբ): Այնպէս որ այսօր այդ աստղի եւ անկումը, եւ ամբարձումը տեղի են ունենում ոչ թէ աստ նշուած օրերում, այլ բոլորովին տարբեր ժամանակ, որ կարելի է առանձին հաշուել եւ դիտելով օրօշել:

⁵² Տե՛ս նախորդ ծանօթագրութիւնը:

⁵³ Բ. Թումանեան, Հ. Մեացականեան, Բրոնզէ դարի գօտի-օրացոյց, «Միտք», Երեւան, 1965, էջ 35, 41:

⁵⁴ Անդ:

Այս համընկումը եւս հիմք է տալիս արժանահաւատ համարելու հայկական հնագոյն օրացոյցի՝ վերն առաջարկուած կառուցուածքը:

Չուտ տոմարագիտական առումով կարելոր է նաեւ այն հարցը, թէ ինչ կերպ է այս օրացոյցը ներդաշնակեցուել արեւադարձային տարուայ տեւողութեանը: Իրօք, օրացուցային (կանոնականացուած) տարին այստեղ տեւում է 365 օր, եւ մօտ 4 տարին մէկ պիտի յառաջանար մէկ օրեայ շեղում արեւադարձային տարուայ նկատմամբ (ու նաեւ՝ Հայկի աստղի արեգակնային ամբարձման եւ անկման օրերի նկատմամբ): Բնական է, տեւական ժամանակամիջոցներում այդ շեղումը պիտի նկատուէր եւ գիտակցուէր: Ուստի եւ պիտի առաջանար շտկելու խնդիր: Ընդհանրապէս, օրացոյցներում նման շտկումները արուել են նահանջի օր (-4 տարին մէկ), կամ նահանջի ամիս (-120 տարին մէկ) մուծելու միջոցով: Նահանջի ամիս մուծելը այս դէպքում պիտի բացառել, զի դա կը նշանակէր 120 տարիների ընթացքում անտեսել օրացոյցի եւ աստղի ժազման (եւ անկման) օրերի անհամապատասխանութիւնը, որ այդ ժամանակամիջոցում մեծանալով, պիտի հասնէր մէկ ամսի: Պաշտամունքային նկատառումներով, այսպիսի անհամաձայնութիւնը անընդունելի պիտի լինէր: Մնում է ընդունել օրական շտկումը: Այսինքն, պիտի մտածել, որ այս օրացոյցում մօտ 4 տարին մէկ անգամ պիտի տարուց դուրս համարուած 70-օրեայ շրջանը աւելանար մէկ օրով: Դա կարելի է պատկերացնել բաւական պարզ, առանց յատուկ նահանջի օրուայ սահմանման: Դրա համար բաւարար պիտի լինէր, որ տարին միշտ սկսուէր Հայկի գլխաւոր աստղի արեգակնային ամբարձումով, ամառնամուտից մէկ շաբաթ առաջ: Այդ դէպքում շտկումը կը լինէր ինքնաբերաբար եւ տարեմուտն էլ միշտ կը մնար իր տեղում:

Անշուշտ, սա ընդամենը վարկած է՝ հնարաւոր տարբերակներից մէկը: Հնարաւոր է նաեւ, որ եղած լինի այլ կերպ: Սակայն հայկական հնագոյն օրացոյցի սկզբունքային կառուցուածքը որակապէս չպիտի տարբերուի աստ առաջ քաշուած տարբերակից: Այստեղ, իհարկէ, կան նաեւ տակաւին բաց հարցեր: Օրինակ. ի՞նչ կերպ են իրարից տարբերուել Հայկի որդիներին եւ դուստրերին ձօնուած ամիսները: Այս հարցի պատասխանը առայժմ (եղած տուեալներով) ենթադրութիւններից այն կողմ չի կարող անցնել:

Հնարաւոր է, օրինակ, ենթադրել, որ Հայկի որդիներին ձօնուած ամիսները պարունակած լինեն մէկ-երկու օր աւելի, քան դուստրերին ձօնուած ամիսները: Ելի դառնալով Հոռմէական օրացոյցին, յիշենք, որ հնում այս օրացոյցում ամիսներն անցել են միայն կենտ թուով օրեր (չոյզ թուերը համարուել են դժբախտ): Եթէ ենթադրենք, որ դրա նման մի քան էլ եղած լինի հայկական օրացոյցի պարագայում, ապա կարող ենք առաջարկել, օրինակ, այսպիսի պատկեր: Տղաներին վերաբերող 3 ամիսները 31-ական օրից, իսկ աղջիկներին վերաբերողները՝ 29-ական օրից: Բոլորը միասին կը լինի $3 \times 31 + 7 \times 29 = 296$ օր (տարուայ 10 ամիսների համար), որ միայն մի օրով է տարբերում 10 լուսնային ամսից եւ 4 օրով

էլ կարճ է 300 օրեայ տարուց: Ի դէպ, եթէ սրան աւելացնենք նաեւ 5 աւելեաց օրերը, որ գիտենք յանուանէ, կը ստանանք 301 օր:

Այս կարգի այլ տարբերակներ էլի կարելի է առաջարկել: Սակայն դրանցից ռելէ մէկին նախապատուութիւն տալու համար լուրջ կոուսներ են պէտք, եւ կարիք կայ յատուկ քննութիւն կատարելու:

Աւելացնենք նաեւ, որ հայկական այս հնագոյն օրացոյցի (սկզբունքային) կառուցումը համար այս քննութեամբ ստացուած պատկերը մի աւելի լուրջ «դժուարութիւն» էլ ունի: Բանն այն է, որ ցարդ կատարուած բոլոր քննութիւնների ժամանակ ընդունուել է, որ Հայոց Բուն օրացոյցը եղել է 365-օրեայ շարժական տարիով. $12 \times 30 + 5 = 365$ կառուցումով: Եւ այս ընդունելութիւնն էլ արուել է ոչ կամայականօրէն, այլ ունեցել է միանգամայն լուրջ հիմնաւորում⁵⁵: Միեւնոյն ժամանակ, Բուն օրացոյցի սկիզբը եւս գտնուել է, հիմք ընդունելով 365-օրեայ շարժուն տարին: Եւ այդ կերպ գտնուած (սկզբի) տարեթիւն էլ լաւ ներդաշնակում է այլ աղբիւրներից, այլ դատողութիւններով ստացուած թուական եւ այլ տուեալներին: Այսինքն, ստացուում են արտաքուստ իրար խիստ հակասող պատկերներ՝ օրացոյցի կառուցումը համար. ընդ որում՝ երկուսն էլ հիմնաւորուած: Մի դէպքում, 365-օրեայ շարժուն տարի, միւս դէպքում՝ 300-օրեայ տարի եւ 65 (70) յաւելեալ օրեր պարունակող մի կայուն պարբերաշրջան, կապուած աստղերի դիտումների հետ:

Այս իրավիճակից դուրս գալու երկու ելք կայ. կամ մերժել օրացոյցի երկու տարբերակներից մէկն ու մէկը, եւ կամ ինչ որ կերպ դրանք իրար համաձայնեցնել:

Այս տարբերակներից եւ ոչ մէկը մերժելու համար բաւարար հիմք չունենք: Դրանք երկուսն էլ բաւական լաւ հիմնաւորուած են, եւ դրանցից իւրաքանչիւրի դէմ միակ ժանրակշիռ փաստարկը միւսի գոյութիւնն է: Այնպէս որ, քանանք այս իրավիճակից ելք փնտտել, օրացոյցիս երկու տարբեր կառուցումները ինչ որ կերպ իրար համաձայնեցնելու միջոցով:

Այս երկու օրացուցային համակարգերն իրար համաձայնեցնելու ամենապարզ ու դիւրին կերպը դրանց միաժամանակեայ գոյութիւնը ընդունելն է: Ժամանակին հէնց այդպէս է ենթադրել հ. Ղ. Ալիշանը⁵⁶: Անշուշտ, հ. Ալիշանը, նման ենթադրութիւն անելիս, ոչինչ չի իմացել Հայոց հնագոյն օրացոյցի կառուցումը մասին (որ վերը տեսանք), այլ իր եկրակացութեանը հանգել է բացառապէս կողմնակի դատողութիւններով:

Կարելի է ենթադրել նաեւ, որ այս տարբեր օրացոյցները (շարժական եւ անշարժ տարեմուտերով) գոյութիւն են ունեցել ոչ թէ միաժամանակ, այլ յաջորդել են իրար, այսինքն, նախ եղել է անշարժ

⁵⁵ Տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց տօմարի որոշ հարցերի մասին, Հայոց օրացոյցը միջեւ Մոծ բուսկաճը, «Էջմիածին», 1984, Ը, էջ 54-58:

⁵⁶ Ղ. Ալիշան, Յուշիկ Հայրենեաց Հայոց, հ. Ա, Վեցերիկ, 1889, էջ 84:

տարեմուտով օրացոյցը, ապա ինչ որ ժամանակ անց ինչ-ինչ պատճառներով անցել են շարժական տարեմուտով համակարգին:

Այս երկու տարբերակներից մէկն ու մէկը որդեգրելը, անշուշտ, շատ դժուարին լուծում կը լինէր, սակայն այդ «լուծումներից» եւ ոչ մէկը անթերի չէ. իրենց մատչելիութեամբ գայթակղիչ լինելով հանդերձ, երկուսն էլ ունեն խոցելի տեղեր:

Դատենք այսպէս. 365-օրեայ շարժական տարի ընդունելով, այդպիսի օրացոյցի եւ համապատասխան աստղագիտական երեւոյթի (հաշուարկի) համադրմամբ ստացուել է օրացոյցի սկզբնաւորման մի տարեթիւ (Ն. Բ. 2341 թ.), որ ճիշդ է որակապէս. լաւ ներդաշնակում է այդ ժամանակաշրջանի վերաբերեալ մեր իմացածներին եւ Մ. Խորենացու պատմութեանը⁵⁷: Իսկ դա նշանակում է, որ անառարկելի է դառնում 365-օրեայ շարժական տարիով օրացոյցի կիրառութիւնը, առնուապէս Ն. Բ. 2341 թուից:

Այս պարագայում մնում է ընդունել, որ Հայոց հնագոյն օրացոյցի վերոշարադրեալ կառուցումը եղել է Ն. Բ. 2341 թուից առաջ (նախորդել է շարժական օրացոյցին) եւ կամ էլ, ինչ որ ժամանակ այն գոյատեւել է շարժական օրացոյցի հետ մէկտեղ, դրան զուգահեռ:

Երկու օրացոյցների միաժամանակեայ զուգահեռ գոյութիւնը դժուար բացատրելի է, առաւել եւս, որ, ինչպէս արդէն նշուել է, հայկական օրացոյցի ռեւէ արմատական փոփոխութեան մասին տեղեկութիւն չկայ (գոնէ մեզ չի հասել)⁵⁸: Եթէ ինչ-որ ժամանակ իրար զուգահեռ եղած լինէին նշուած երկու օրացոյցները, եւ յետոյ, ինչ որ ժամանակից սկսած, դադարէր դրանցից մէկի գոյութիւնը, ապա մեծապէս սպասելի է, որ այդ մասին տեղեկութիւններ հասնէին մեզ: Մինչդեռ երկու օրացոյցների միաժամանակեայ կիրառութեան մասին վկայող թէ՛ ուղղակի, եւ թէ՛ անուղղակի ռեւէ տեղեկութիւն մեզ չի հասել: Որով եւ կարող ենք դա (երկու օրացոյցների միաժամանակեայ կիրառութիւնը) համարել շատ քիչ հաւանական:

Ուրեմն, պիտի հայկական այս հնագոյն օրացոյցի գոյութիւնը դնել մինչեւ Ն. Բ. 2341 թիւը, մինչեւ շարժուն տարեմուտով Բուն օրացոյցը: Սա կը նշանակի, որ հէնց նշուած թուին էլ կատարուել է անցում Հայոց հին օրացոյցից դէպի մեզ հասած՝ 365-օրեայ շարժուն տարիներով օրացոյցը: Սա շատ հաւանական է, եւ ահա թէ ինչու:

Աստ վերականգնված հայկական հնագոյն օրացոյցն իր կառուցումով այնքան էլ պարզ չէ: Այն կապուած է աստղերի դիտումների հետ, եւ կիրառելիս կարող էր դժուարութիւններ յարուցել: Բացի այդ, կապուած Հայկի գործունէութեան մասին մեզ աւանդուածի հետ, հիմք կայ մտածելու, որ այդ ժամանակ Հալաստանում տեղի են ունեցել պետական, կրօնական կարեւոր փոփոխութիւններ: Ուստի եւ

⁵⁷ Այս համապատասխանութիւնը առաճծին ՔՃՆութեան Գիրք է. եւ դրան այստեղ չենք տեղադրում: Դա կը մնայ մի այլ առիթի:

⁵⁸ Տե՛ս Գր. Բրուտեան, Եջ. աշխ.:

բնական է, որ «Հայկ ոմն անուն աղեղնաւոր հսկայ» գալով եւ տիրելով Հայաստանը, նաեւ փոխէր-պարզանցնէր օրացոյցը. այսինքն, անցնէր 365-օրեայ շարժական տարիներով համակարգին: Եւ այս կերպ, լիովին բնական է նաեւ, որ Բուռն օրացոյցի (365-օրեայ) կարգը սկզբնաւորուելով, դրա սկիզբը դրուէր հէնց այն օրուայ վրայ, որ դրան նախորդած օրացոյցում եղել էր տարուայ սկիզբը, գլխաւոր տօնի օրը: Այս կերպ բացատրուում է նաեւ այն, թէ ինչպէս է, որ առաջին ամիսը կրուում է գլխաւոր տօնի անունը: Քանի որ նոր կարգով առաջին ամիսը դրուել է հէնց այդ տօնի օրը, բնական է, որ ամիսը վերանուանուէր, իր բուն անուանը զուգահեռ կոչուէր նաեւ տօնի անունով (իբր այդ տօնի ամիս):

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայոց այս հնագոյն օրացոյցի այսպիսի (ժամանակային) յարաբերութիւնը Բուռն օրացոյցին, ունի կարեւոր դրական կողմեր. դրանով բնականօրէն բացատրուում են օրացոցային մի քանի իրողութիւններ, որոնց բացատրութիւնը այլ կերպ էապէս դժուար կը լինէր: Ըստ այդմ, հայկական հնագոյն օրացոյցի այսպիսի դիրքը պէտք է ընդունելի համարել:

Հայկական հնագոյն օրացոյցի կիրառութեան ժամանակի այսպիսի որոշումը ունի նաեւ հետեւեալ դժուարութիւնը: Ըստ մեր ունեցած մատենագիր աւանդական աղբիւրների, այս օրացոյցի հիմնումը վերագրուում է Հայկ նահապետին, ուստի եւ դրա կիրառութիւնն էլ պիտի լինի Հայկի ժամանակից սկսեալ, բայց ոչ երբէք դրանից առաջ: Իսկ Հայկի գործունէութիւնն էլ Ն. Զ. 2341 թ. շրջանում է: Այսինքն, մի կողմից ունենք, որ այս օրացոյցը պիտի կիրառուած լինի մինչեւ նշեալ թուականը, միւս կողմից էլ՝ պէտք է այդ կիրառութիւնը սկսուած լինի այդ նոյն թուականից յետոյ միայն:

Այս դժուարութիւնը կարելի է յաղթահարել, իրարից զատելով «Հայկ ոմն» անձն ու Հայկի կերպարը, եւ ընդունելով, որ այս հնագոյն հայկական օրացոյցը հիմնուել է ոչ թէ «Հայկ ոմն» անձի կողմից, այլ նրանից աւելի վաղ: Սա կը բացատրուի հետեւեալ կերպ:

Ինչպէս շարքիս նախորդ յօդուածներից մէկում տեսանք⁵⁹, Հայկի կերպարը կանոնականացուած է եղել եւ խորհրդանշել է Հայր Աստծուն, Արարչին: Ըստ այդմ, Հայկի հիմնած օրացոյց կը նշանակի Հայր Աստուծոյ հիմնած օրացոյց, նրա կրօնի օրացոյց, Աստուածատուր ծրացոյց: Իսկ «Հայկ ոմն անուն» անձի նոյնացումը Հայր Աստծու կերպարին կարող էր լինել նաեւ այդ օրացոյցի ստեղծումից բաւական յետոյ, այդ օրացոյցը փոփոխելու, այլ օրացոյցով փոխարինելու (նաեւ այլ իրադաժութիւնների) կապակցութեամբ: Այսինքն, կարող ենք մտածել, որ նախապէս եղել է տեղական կրօնական-աշխարհայեացքային պատկերացումների վրայ յեցած օրացոյց (Հայոց հնագոյն օրացոյցը), որն ըստ հաւատալիքի, ստեղծուած է եղել հէնց իր՝ Հայր Աստուծոյ կողմից, իսկ հետագայում «Հայկ ոմն անուն աղաղնաւոր

⁵⁹ Տե՛ս Գր. Բրուտեան, «Էջմիածին», 1995, թիւ Ա, էջ 47-60:

հսկան» եւս նոյնացում է Հայր Աստծուն (ներա կերպարին), եւ ահա այսպէս, Հայր Աստծու «ստեղծած» աստուածատուր օրացոյցը վերագրում է աւելի ուշ ժամանակի:

Այս պատկերացման օգտին կարելի է վկայակոչել Յովհ. Սարկաւազի մի տեղեկութիւնը. «Այլ յառաջ քան ՎՄովսէս ո՛չ ուրեք էր գիտութիւն արուեստիս (տոմարի - Գ. Բ.), բայց միայն ի հայ ամսոցդ, որ էին յառաջ քան ՎՄովսէս, քանպի ասեն, թէ ի ձեռն հոգւոյն, որ ապոէր ի նահապետսն, Հայկն, առաջին նահապետն Հայոց, զամիսքդ կարգեաց եւ զանուանս ուստերաց եւ դստերաց իւրոց ամսոցդ կոչեաց»⁶⁰: Այստեղ Սարկաւազ վարդապետը պատմում է, որ «ասում են, թէ» Հայոց օրացոյցը կարգուել է «ի ձեռն հոգւոյն»: Այսինքն, այստեղ Հայոց օրացոյցի հիմնողը Հոգին է (իմա՝ Աստուած), որ ապոում է նահապետների, այդ թւում եւ՝ Հայկի վրայ, եւ վերջին միջոցով էլ կարգում է օրացոյցը: Սա կարելի է դիտել, իբր վերյուշը այն նախնական պատկերացման, համաձայն որի, այդ օրացոյցը, նախքան «Հայկ ոմն անուն հսկայի» գալը, համարուել է Հայր Աստծու (Հայկի) կողմից հիմնուած, աստուածատուր:

Ի դէպ, սրան համահնչուն է եւ հորենացու յայտնածը այն մասին, որ Հայկը, գալով Հայաստան, իր գործունեութիւնը դատարկ տեղում չի ծաւալել, այլ տեղում եղել են մարդիկ, որոնց նա հպատակեցրել է: Ահա, այս տեղում եղածներն էլ, մշակութային այլ իրողութիւնների հետ, ամենայն հաւանականութեամբ, պիտի ունեցած լինէին նաեւ ինչ որ օրացոյց: Հայկը, որ գալով ոչ թէ բնաքնքում կամ ստրկացնում է տեղում եղածներին, այլ ընդունում է նրանց հպատակութիւնը, պիտի ուրեմն, ընդունէր (եւ վերափոխէր) նաեւ նրանց տեղական մշակութային շատ իրողութիւնները, որոնց թուում, անշուշտ, եւ տոմարը: Այսինքն, ըստ մարաբասեան աղբիւրի, Մ. հորենացու այս վկայութիւնը (հոր. Ա, գլ. Ժ), թէպէտ ուղղակի տեղեկութիւն չի պարունակում օրացուցային՝ մեզ հետաքրքրող փոփոխութիւնների մասին, դրա հետ մէկտեղ, նաեւ չի բացառում նման իրադարձութիւնները, եւ աւելին. թոյլ է տալիս լիովին հնարաւոր դիտել իրադարձութիւնների նման ընթացքը: Ըստ այսմ, վերը քննարկուած հայկական հնագոյն օրացոյցը կիրառուել է Հայաստանում Ն. Բ. 2341 թուից առաջ եւ ըստ այդ ժամանակուայ պատկերացումների, եղել է աստուածատուր, ստեղծուած Հայր Աստծու կողմից: Հիմք ընդունելով սա, այս օրացոյցը կ'անուանենք Նախահայկեան օրացոյց, այդ կերպ նշելով, որ դա վերաբերում է Հայկ Նահապետի Հայաստան գալուն նախորդող ժամանակաշրջանին: Բնականաբար, Ն. Բ. 2341 թուից սկիզբ առնող Հայոց Բուն օրացոյցն էլ կարելի է կոչել Հայկեան օրացոյց:

⁶⁰ Ա. Աբրահամեան, Յովեանէս Իմաստաւերի մատենագրութիւնը, Երեւանի համալսարանի երատ., Երեւան, 1956, էջ 224:

Նկատենք նաեւ, որ Հայկ Նահապետի ժամանակ այս Նախահայկեան օրացոյցը ամենեւին էլ նորաստեղծ չի եղել, այլ ունեցել է բաւական տեւական անցեալ: Դրանով պիտի բացատրել այն, որ Հայկը, վերափոխելով-պարզեցնելով այդ հին օրացոյցը, չի փոխում դրա գլխաւոր տօնի դիրքը, այլ, իր հիմնած (Հայոց Բուն, Հայկեան) օրացոյցի շարժական ամսակարգն էլ սկսում է այդ նոյն տօնի օրից: Եւ տօնի դիրքն է անկախ է դարձնում ամսակարգից:

Անշուշտ, Նախահայկեան օրացոյցի հետ կապուած հարցերը այսքանով չեն սահմանափակուում: Կարելոր է, օրինակ, թէ երբ է ստեղծուել այս աստուածապարգեւ օրացոյցը, ինչպիսին է եղել դրանից առաջուայ օրացոյցը եւ այլն:

Հիմնուելով Անանիա Շիրակունու մի վկայութեան վրայ, կարելի է մտածել, թէ սրանից առաջ Հայաստանում կիրառուել է լուսնա-արեգակնային օրացոյց: Խօսելով ամսանունների մասին, Շիրակացին գրում է. «...սկսեալ յԱղամայ մինչեւ ի Մովսէս զգարնանամուտն տարեմուտ անուանէին ամենայն ազգք. եւ ամսոցդ անուանք ոչ գոյր, բայց միայն զառաջինն լուսինն զգարնան առաջին լուսին անուանէին, եւ զկնի՝ Բ. երրորդ լուսին, եւ .Գ. երրորդ, եւ .Դ. երրորդ, մինչեւ ց .ԲԺ. աներորդն...»⁶¹: Այստեղ «ամենայն ազգք» ասելով, նկատի պիտի առնուած լինի նաեւ Հայոց ազգը: Այսինքն, ըստ այս տողերի հեղինակի, Հայերը եւս նախապէս գործածել են լուսնային ամիսներ: Սակայն, տարին այստեղ ենթադրուում է ոչ թէ լուսնային, այլ գոնէ՝ լուսնա-արեգակնային, զի խօսք կայ տարեմուտը անշարժ օրուայ (զարնանամուտի) հետ կապելու մասին: Այս կարգի օրացոյցներում միջինում 3 տարին մէկ պիտի մի յաւելեալ լուսնային ամիս մուծուէր տարեմուտի մեծ տեղափոխութիւններ թոյլ չտալու համար:

Անշուշտ, այս հնագոյն ժամանակների օրացոյցների մասին աւելի հիմնաւոր դատելու համար կարիք կայ մաթեմատիկական քննելու այդ ժամանակների մշակութից մնացած ու մեզ հասած մասունքները (ժայռապետկերներ, հնագիտական գտածոներ եւն): Սա տեւական ժամանակ եւ մեծ ուժեր պահանջող հետազոտութիւն է, որ անհրաժեշտ նուազագոյն ծաւալով իսկ տակաւին արուած չէ (թէպէտ եղել են առանձին փորձեր): Այնպէս որ, առայժմ եղած տուեալների հիման վրայ հնարաւոր չէ աւելի ստոյգ եւ մանրամասն պատկերացում կազմել այդ հնագոյն ժամանակների օրացոյցի մասին եւ աստ ներկայացուած պատկերը կարելի է դիտել իբր այսօրուայ յայտնի տուեալների հիման վրայ հնարաւոր առաւել լրիւն ու ամբողջականը:

⁶¹ Աճառիկ Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ Տոմար, «Հայպետերատ», Երեւան, 1940, գլ. 10¹, էջ 76: